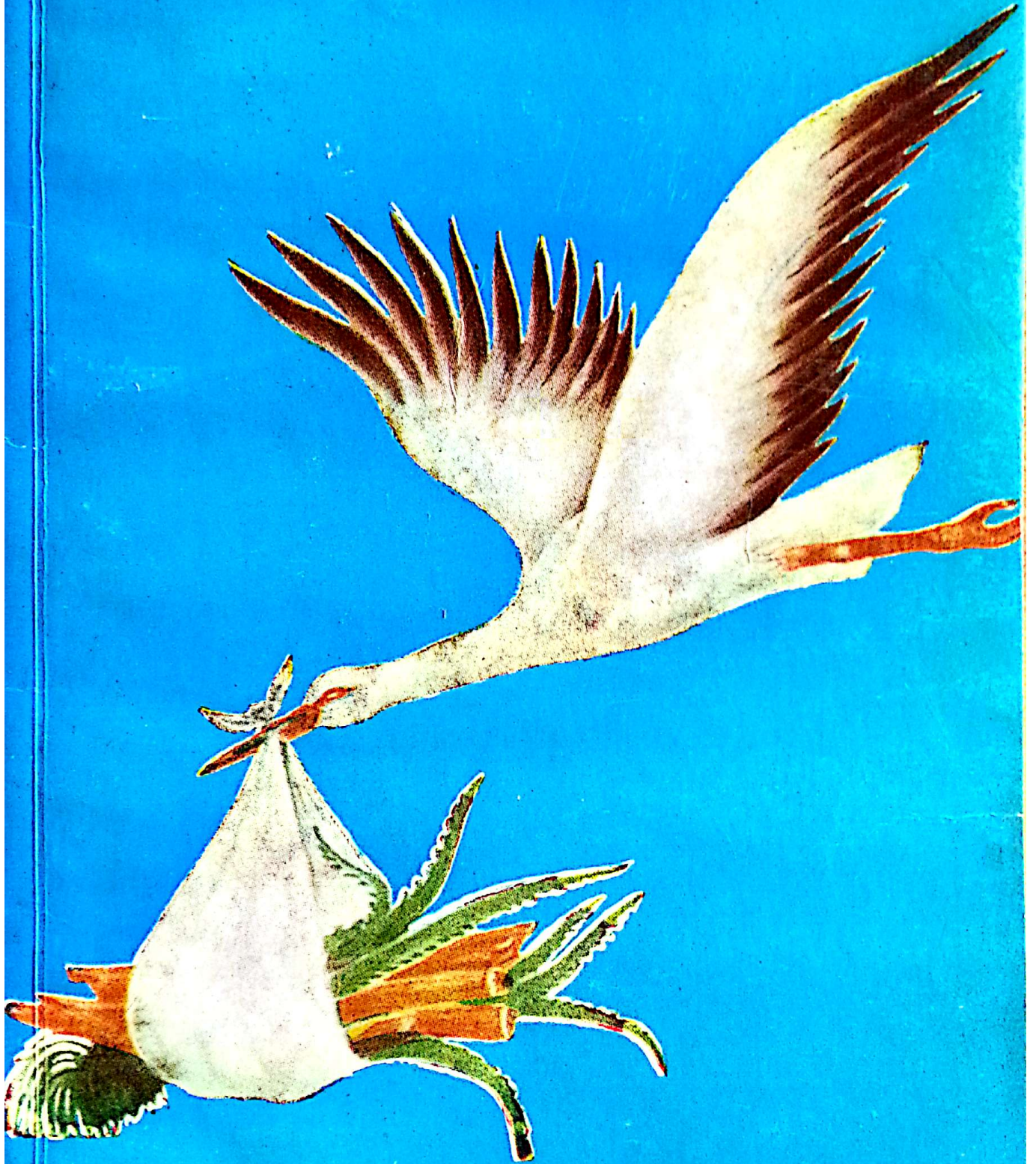

સર્વોત્તમ શૌભદ્યો

શોભા • આયુ પ્રકાશા

આયુ પ્રકાશન - પુસ્તક-૯૨મું

સર્વોત્તમ ઔષધો

(આયુર્વેદીય ઔષધો ભાગ-૧૦મો)

શોભન

આયુ પ્રકાશન

૩૦૩, હરેકૃષ્ણ કોમ્પ્લેક્સ,
વી. એસ. હોસ્પિટલ અને પાલડી વચ્ચે,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

લેખક :

શોભન

© સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન

પ્રકાશક :

વૈદ્ય જગદીશ વસાણી

આયુ પ્રકાશન

૩૦૩, હરેકૃષ્ણ કોમ્પ્લેક્સ,

વી. એસ. હોસ્પિટલ અને પાલડી વચ્ચે,

એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

ફોન : ૭૮૭૮૭

પ્રત : ૧૦૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ :

૧૭-૧૦-'૯૪

કિંમત : રૂ. ૧૨-૦૦

લેસર ટાઇપસેટિંગ :

શારદા મુદ્રણાલય (લેસર વિભાગ)

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

મુદ્રક :

ભગવતી ઑફસેટ

૧૫/સી, બંસીધર એસ્ટેટ,

બારડોલપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આયુર્વેદના

અધ્યાપન, સંપાદન અને ચિકિત્સાક્ષેત્રે

જેમનું પ્રદાન છે તેવા

વૈદ્યશ્રી સી. એમ. જયસ્વાલને

સસ્નેહ

— શોભન

વૈદ્ય શોભન વસાણીનું વનસ્પતિ-ઔષધ-સાહિત્ય

૧. આમળાં	(ચોથી આવૃત્તિ)	રૂ. ૧૮
૨. આમળાં	(સંક્ષિપ્ત)	રૂ. ૫
૩. ઉપયોગી યૂર્ષો	(ત્રીશ યૂર્ષો)	રૂ. ૧૫
૪. તમે જ તમારા વૈદ્ય	(ચોથી આવૃત્તિ)	રૂ. ૬
૫. તુલસી	(ચોથી આવૃત્તિ)	રૂ. ૩
૬. ત્રિફલા	(ત્રીજી આવૃત્તિ)	રૂ. ૪
૭. દ્રાક્ષ	(બીજી આવૃત્તિ)	રૂ. ૩
૮. દિવ્ય ઔષધિ-૧	(ત્રીજી આવૃત્તિ)	રૂ. ૧૫
૯. દિવ્ય ઔષધિ-૨	(બીજી આવૃત્તિ)	રૂ. ૧૦
૧૦. દિવ્ય ઔષધિ-૩	(બીજી આવૃત્તિ)	રૂ. ૧૦
૧૧. ફળો : આહાર રૂપે-ઔષધ રૂપે		રૂ. ૧૫
૧૨. મસાલા-મુખવાસ : આહાર રૂપે - ઔષધ રૂપે		રૂ. ૨૦
૧૩. વનસ્પતિ ઔષધો-(૧)		રૂ. ૧૫
૧૪. વનસ્પતિ ઔષધો-(૨)		રૂ. ૧૫
૧૫. શાકભાજી-કઠોળ : આહાર રૂપે - ઔષધ રૂપે		રૂ. ૧૫
૧૬. સુપરિચિત યૂર્ષો	(૩૨ યૂર્ષો)	રૂ. ૧૫

આયુ પ્રકાશન : હરેકૃષ્ણ કોમ્પ., પ્રીતમનગર, અમદાવાદ-૬

નિત્ય, નિર્દોષ અને નૈસર્ગિક

આયુર્વેદમાં એક સ્થળે એવું કહેવાયેલું છે કે માનવના સર્જન પહેલાં જ પ્રકૃતિમાતાના સ્તન્યસ્વરૂપ વનસ્પતિઓનું સર્જન થયેલું છે; જેમ બાળકના જન્મ પહેલાં જ માતાના સ્તનમાં દૂધની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ. અને એટલે જ આયુર્વેદે હજારો વર્ષથી પંચમહાભૂતસર્જિત અને છ રસોના વૈવિધ્યથી ભરપૂર એવી સેંકડો વનસ્પતિઓનો ઘૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે. ચેતનનું સમારકામ ચેતનથી જ થવું જોઈએ તેવી સમજ સાથે.

ઘન્યન્તરિ નિઘંટુ અને રાજનિઘંટુથી શરૂ થઈ અર્વાચીન આદર્શ નિઘંટુ સુધીના અસંખ્ય નિઘંટુ ગ્રન્થોમાં વનસ્પતિનાં ગુણગાન મુક્તકંઠે ગવાયેલાં છે, છતાં ચિકિત્સા ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠ એવી ચરકસંહિતામાં સાડાચારસો વનસ્પતિ ઔષધોમાંથી ૧૦-૧૦નાં જૂથ બનાવીને ૪૫ દશેમાનીનું વર્ણન છે તે અને ચરક સૂત્ર સ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયનો સર્વથી લાંબા ૪૧મા શ્લોકમાં કઈ વનસ્પતિ કયા રોગમાં શ્રેષ્ઠ છે તેનું માન્ય અને સૂત્રાત્મક વર્ણન છે તે અદ્વિતીય છે. આ પુસ્તકમાં મેં નિત્ય, નિર્દોષ અને નૈસર્ગિક એવી વનસ્પતિઓ વિષેનાં ગાગરમાં સાગર-સમાં નાનકડાં સૂત્રોનું યથામતિ અને યુગાનુરૂપ વિવેચન કર્યું છે. કેટલાંક બાકી રહેલાં સૂત્રોનો સમાવેશ પછીની આવૃત્તિમાં કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

આયુર્વેદના લોકપ્રિય સામયિક 'નિરામય'માં આ સૂત્ર-વિવેચનની લેખમાળા લાંબો સમય ચાલેલી તેથી આ પુસ્તકના પ્રગટીકરણ કાળે 'નિરામય'ના તંત્રીશ્રી, સંપાદકશ્રી વગેરે સૌનો આભાર વ્યક્ત કરું છું.

અમદાવાદ

— વૈદ્ય શોભન

સર્વોત્તમ ઔષધો

ક્રમ કૃતિ	ક્યાં ?
૧. અઘેડો	૧
૨. અતિવિષ	૪
૩. અમ્લવેતસ	૭
૪. અરડૂસો (અરલૂ)	૧૦
૫. આમળાં	૧૨
૬. એરંડો	૧૪
૭. કડાછાલ (ઈન્દ્રયવ)	૨૦
૮. કમ્બુ	૨૪
૯. ખપાટ (બલા)	૨૭
૧૦. ખેર	૩૧
૧૧. ગરમાળો	૩૪
૧૨. ગોખરૂ	૩૮
૧૩. ચિત્રકમ્બુ	૪૦
૧૪. જેઠીમઘ	૪૩
૧૫. ઘમાસો (જવાસો)	૪૭
૧૬. પીપરીમૂળ (ગંઠોડા)	૫૧
૧૭. પુષ્કરમૂળ	૫૫
૧૮. મીઠળ	૫૯
૧૯. મોથ	૬૧
૨૦. રાસ્ના	૬૫
૨૧. વાવડિંગ	૬૮
૨૨. શિરીષ (સરસડો)	૭૨
૨૩. સાલવણ (શાલિપર્ણી-સમેરવો)	૭૬
૨૪. સુગંધી વાળો	૭૮
૨૫. હરડે	૮૨
૨૬. હિંગ	૮૫

બહુગુણં બહુકલ્પં સંપન્નં યોગ્યમૌષધમ્ ।

અનેક ગુણવાળું, અનેક યોજના કરી શકાય તેવું, સારું, સાચું અને યોગ્ય રીતે અપાયેલું ઔષધ પરિણામ આપી શકે.

— અષ્ટાંગ હૃદય

અઘેડો

પ્રત્યક્ પુષ્પી શિરોવિરેચનાનામ્ ।

શિરોવિરેચનીય ઔષધોમાં અઘેડો
સર્વોત્તમ છે.

તેમજ કડવો રસ; ઉષ્ણવીર્ય, કટુવિપાક અને કફવાતઘ્ન ગુણથી શિરોવિરેચન કરી શકે છે. તેના ક્ષારમાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, આશુકારી, લેખન વગેરે કફઘ્ન ગુણ હોવાથી ઘણી ઝડપે શિરોવિરેચનનું કાર્ય કરી શકે છે.

માથામાં કફ વધવાથી માથામાં કૃમિ થાય છે. આ કૃમિનો નાશ કરવા માટે અઘેડાનાં બીનું નસ્ય આપવું હિતાવહ માન્યું છે. 'નસ્યાત્ શીર્ષકૃમીન્ જયેત્ - માથાનાં કૃમિ (જીવડાં)નો અઘેડાનું નસ્ય આપીને નાશ કરવો.' માથાના દુખાવામાં પણ અઘેડાનું નસ્ય ખૂબ અસરકારક છે. કપાળે તેનાં બીનો કે પાનનો ગરમ લેપ કરવાથી પણ શિરોવિરેચન થઈ શકે. અપામાર્ગ ક્ષાર અર્ધા ગ્રામની માત્રામાં ગરમ પાણી સાથે કે મધ સાથે આપવાથી ઘણું સારું પરિણામ આવે છે. ગોદંતી ભસ્મ એક ગ્રામ તેમાં મેળવવામાં આવે તો વધુ પરિણામ આવે છે અને ક્ષારથી થતું નુકસાન પણ અટકે છે. માથાના દુખાવામાં અપામાર્ગ ક્ષાર તેલનું નસ્ય અને માથામાં કરેલું માલિશ પણ સારું પરિણામ આપે છે. જો કે વાતજ શિરઃશૂળમાં તેનો અધિકાર વધુ કહી શકાય. કાનના કફજન્ય રોગો... બહેરાશ, કર્ણપૂય (પરુ), કર્ણકંડૂ વગેરેમાં અપામાર્ગ-ક્ષાર તેલ ઘણું હિતાવહ બને છે. આંખના કફજન્ય રોગોમાં પણ અઘેડાનો ઉપયોગ સૂચવવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધિ વધારવા માટે વાપરવામાં આવતા વચોદિ ઘૃતમાં પણ અઘેડો વાપરવામાં આવે છે તે તેના શિરોવિરેચનીય ગુણને કારણે જ.

અતિવિષ

અતિવિષા

દીપનીય પાચનીય સંગ્રાહક સર્વદોષહરાણામ્ ।

ભૂખ લગાડનાર, પાચન કરાવનાર,
મળને બાંધનાર તેમ જ સર્વદોષોનું સંશમન
કરનારાં દ્રવ્યોમાં અતિવિષ શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

અતિવિષનું એક નામ 'શિશુભેષજ' છે. કારણ કે તે બાળરોગોનું સર્વોત્તમ ઔષધ છે. અને તે કારણે પ્રાચીનકાળથી તેનું સ્થાન પ્રત્યેક ઘરમાં હતું. આજે પણ કેટલાંક સમજુ પરિવારમાં અતિવિષની કળી બાળકો માટે રાખવામાં આવે છે. આ વિષદ્ધ ઔષધનાં વિષા, ઉપવિષા, પ્રતિવિષા વગેરે પણ નામો રાખવામાં આવેલાં છે. અતિવિષની ઘોળી જાતની

૪ ❀ સર્વોત્તમ ઔષધો

કળીને 'શુક્લકંઠા' કે 'શ્વેતકન્ઠા' પણ કહે છે. આ સફેદ કડવી અતિવિષને જ સાચી અતિવિષ માનવામાં આવે છે. કાળી અતિવિષને વખમો કહે છે. તેના ગુણ ઊતરતા છે. સાચી ધોળી અતિવિષ જલદી સડી જતી હોવાથી તેને ચૂનાના પાઉડરમાં રાખવામાં આવે છે. ચરક સંહિતા વગેરેમાં અતિવિષને અનેક રોગોમાં વાપરી છે છતાં તેમાં ઉપરોક્ત ગુણ સર્વાધિક છે તેવું ચરક મહર્ષિનું કહેવું છે. આપણે તેના વિષે વિચારીએ.

૧. દીપદીય : દીપનીય એટલે ભૂખ લગાડનાર. અતિવિષની કળી તીખી, કડવી, કફ્ન, ઉષ્ણ અને આમપાયક હોવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. દીપનીય ગુણને કારણે તે અરુચિને ખાસ મટાડે છે.

૨. પાયનીય : ઉપરોક્ત બધા ગુણ તેને પાયન કરાવવામાં મદદકારક હોવાથી અજીર્ણમાં અતિવિષ સારું પરિણામ આપે છે. આહારનું પાયન, આમનું પાયન અને કાચા દોષો કે ધાતુઓનું પાયન કરનાર હોવાથી જ્વર, આમાતિસાર, આમવાત વગેરે રોગોને મટાડે છે.

૩. સંગ્રાહક : ગ્રાહી ગુણ અતિવિષમાં સવિશેષ હોવાથી તે દરેક પ્રકારના અતિસાર, ગ્રહણી, બહુમૂત્રતા વગેરેમાં ખૂબ ઉપયોગી છે. ચરકે અતિસાર-ગ્રહણીમાં પણ અતિવિષનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તેના કેટલાક પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે :

(૧) આમાતિસાર : સૂંઠ અને અતિવિષ ૧૦-૧૦ ગ્રામ પીસી તેમાં ૧ લીટર પાણી મેળવી અર્ધું બાળી નાખવું. અર્ધું

બાકી રહી જાય ત્યારે તેમાં છાશ મેળવી પાતાં રહેવું.

(૨) પિત્તાતિસાર : અતિવિષનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ૧થી ૨ ગ્રામ સવારે-સાંજે આપવું.

(૩) ગ્રહણી : અતિવિષનું ૧થી ૨ ગ્રામ ચૂર્ણ સવારે-સાંજે છાશમાં આપવું.

(૪) બાલાતિસાર : બાળકોના ઝાડામાં ૧/૮ ગ્રામથી ૧ ગ્રામ સુધી ઉંમર તથા રોગની પ્રબળતાના પ્રમાણમાં મધ, છાશ કે બકરીના દૂધમાં દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવું.

૪. સર્વદોષહર : અતિવિષ ગરમ હોવાથી વાતઘ્ન છે. કડવી હોવાથી પિત્તઘ્ન છે. અને ગરમ અને તીખી હોવાથી કફઘ્ન છે. અતિવિષ તેના ઉપરોક્ત ગુણને કારણે બાળકના ઝાડા, ઊલટી, આમ, ઉધરસ, કૃમિ, તાવ, તૃષ્ણા, ચક્રતોદર વગેરે રોગોમાં ખાસ વપરાય છે.

બાળક જન્મે ત્યારથી અતિવિષની કળીનો ઘસારો આપવાની પ્રથા હતી તે ફરી પ્રસ્થાપિત કરવા જેવી છે, કારણકે બાળકોની આરોગ્યરક્ષા તથા રોગમુક્તિમાં ખૂબ સહાયક બને છે. બાળકોનાં તૈયાર ઔષધોમાં 'બાલચાતુર્ભદ્ર ચૂર્ણ' અને 'શ્રૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ' બાળકની ઉંમર અનુસાર રોજ મધ સાથે આપતા રહેવાથી સ્વસ્થ અને અસ્વસ્થ બાળકોને ફાયદો થાય છે, કારણકે તેમાં અતિવિષ છે. કેવળ અતિવિષનું ચૂર્ણ પણ તાજું જ બનાવીને ૧/૮ ગ્રામથી ૧ ગ્રામ સુધી નાનાં-મોટાં બાળકોને મધ કે દૂધ સાથે આપવું હિતાવહ થશે.

૩

અમ્લવેતસ

અમ્લવેતસો ભેદનીય

દીપનીયાનુલોમિકવાતશ્લેષ્મપ્રશમનાનામ્ ।

અમ્લવેતસ (મળનું) ભેદન કરનાર,
જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અનુલોમન કરનાર
તથા વાયુનું અને કફનું પ્રશમન કરનાર દ્રવ્યોમાં
ઉત્તમ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૭

અમ્લવેતસ * ૭

ગાંધીને ત્યાંથી મેળવવામાં આવતું અમ્લવેતસ પણ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં મળવું ઘણું મુશ્કેલ છે. ગુજરાતમાં પ્રાયઃ લકડી રેવંચીનીની શાખા વપરાય છે. જો સાચું અમ્લવેતસ ઉપયોગમાં લેવાયું હોય તો ચરકે ઉપરોક્ત સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અગ્રતમ ઔષધ તરીકે કામ આપે છે.

અહીં એક ખાસ બાબતનો એ ખુલાસો કરવાનો છે કે, ચરકે જે જે ઉપર પ્રમાણેનાં સૂત્રો રૂપેના અધ્યાયમાં આપ્યાં છે તેનાં તે તે દ્રવ્ય આખા ને આખા તે તે સૂત્રો માટે અગ્રતમ સમજવાનાં છે. જેમકે, ઉપરોક્ત સૂત્રમાં અમ્લવેતસ આયુર્વેદિક તમામેતમાસ ભેદન કરનારાં દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે એવું નથી. પરંતુ આયુર્વેદમાંનું કોઈ એક દ્રવ્ય કે જેમાં એકીસાથે ભેદન, દીપન, અનુલોમન, વાતપ્રશામક અને કફપ્રશામક ગુણ હોય તેવાં બધાં દ્રવ્યોમાં અમ્લવેતસ શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજવું. જેથી ચિકિત્સા દરમિયાન અંશાંશ કલ્પના કરનાર વૈદ્ય માટે અનેક દ્રવ્યો યોજવાની જરૂર ન પડે. બહુગુણ એવા આ એક જ ઔષધથી કામ ચાલી શકે.

હવે આપણે અમ્લવેતસને ઉપરોક્ત સૂત્ર અનુસાર તપાસીએ :

૧. ભેદનીય : અહીં મળનું ભેદન એવો અર્થ કરવાનો છે. અમ્લવેતસ ખાટું, ગરમ, કટુ વિપાકી (પચે ત્યારે તીખું), અનુલોમન ને કફવાતઘ્ન હોવાથી મળાશયમાં સંચિત-સ્થિર થયેલા મળનું ભેદન કરી શકે છે. ભેદનકાર્ય કરતી વખતે તે કડુ, મીઠી આવળ જેવાં દ્રવ્યોની પેઠે પીડાશામક કે વાયુકારક

૮ * સર્વોત્તમ ઔષધો

નથી થતું.

૨. દીપનીય : દીપનીય એટલે ભૂખ લગાડનાર. અમ્લવેતસ ખાટું, તીખું, ગરમ, મળભેદક, લઘુ અને અનુલોમન હોવાથી દીપનકાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

૩. અનુલોમિક : અપાનવાયુની પ્રાકૃત ગતિ નીચે તરફની છે, જેને અનુલોમન (સવળી) ગતિ કહી શકાય. પરંતુ, અનેક કારણોથી વાયુની અવળી ગતિ એટલે કે પ્રતિલોમ ગતિ થાય ત્યારે કોષ્ઠમાં અનેક નાના-મોટા ઉપદ્રવો કે રોગ થવાનો સંભવ છે. ગોળો, ઉદાવર્ત, આનાહ, કબજિયાત, હૃદયરોગ, હેડકી, શ્વાસ, ઊલટી વગેરેમાં વાયુની આ અવળી ગતિ કારણભૂત હોય છે, તેથી આવા રોગોમાં અમ્લવેતસ અસરકારક નીવડે છે.

૪. વાતપ્રશમનાનામ્ : અમ્લવેતસ અમ્લ, ઉષ્ણ, અનુલોમન અને વાતઘ્ન હોવાથી તે વાયુનું પ્રશમન કરી શકે છે. વાયુજન્ય કે વાયુમિશ્રિત રોગોમાં વાતિક હૃદયરોગ, ગોળો, થાક લાગવો, ઉદાવર્ત, આનાહ, શ્વાસ, ઉઘરસ, ઊલટી વગેરેમાં અમ્લવેતસ સ્વતંત્ર કે યોગરૂપે આપવા જેવું છે.

૫. શ્લેષ્મપ્રશમનાનામ્ : શ્લેષ્મ એટલે કફ. કફનું પ્રશમન કરનાર દ્રવ્યોમાં પણ અમ્લવેતસ આગળ પડતું છે કારણકે તે તીખું, તૂરું, ગરમ, કટુવિપાકી તથા કફઘ્ન ગુણવાળું હોવાથી કફનું પ્રશમન કરે છે. તે કારણે અમ્લવેતસનો કૃમિ, પથરી, અરુચિ, કફની ઉઘરસ તથા કફપ્રધાનતાવાળા શ્વાસમાં ઉપયોગ કરી શકાય.

અરડૂસો

કટ્વંગ સંગ્રાહકદીપનીયપાચનીયાનામ્ ।

સંગ્રાહક (મળને બાંધનાર), દીપનીય (અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર) તથા પાચનીય (પાચન કરાવનાર) દ્રવ્યોમાં કટ્વંગ એટલે કે અરડૂસો શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

કટ્વંગ એટલે અરડૂસો અથવા અરલુ. અરલુ અને ટેંટુના વૃક્ષ ભિન્ન હોવા વિષે પણ વિવાદ છે. પરંતુ પ્રાચીનથી અર્વાચીન સુધીના નિઘંટુકારોએ બંનેને ગુણમાં તો સરખા જ ગણાવ્યા છે. ભાવપ્રકાશ નિઘંટુના પર્યાયમાં પણ બંને એક જ ગણવામાં આવ્યા છે. રાજનિઘંટુમાં 'શ્યોનાક યુગલ' કહીને શ્યોનાકના અરલુ અને ટેંટુ એમ બે જ ભેદ છે તેમ કહ્યું છે. અરલુનાં વૃક્ષ મોટાં, મજબૂત અને ફળ નાનાં હોય છે, જ્યારે ટેંટુનાં વૃક્ષ નાનાં, નબળાં અને તેનાં ફળ તલવારના આકારનાં અને મોટાં હોય છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી જયકૃષ્ણભાઈએ તેને વનસ્પતિ આકૃતિની દૃષ્ટિએ અલગ ગણાવ્યા હશે.

ચરકસંહિતાના ઉપરોક્ત સૂત્ર અનુસાર તેની ગુણચર્યા આ પ્રમાણે થઈ શકે :

૧. સંગ્રાહક : અરડૂસો રસમાં તૂરો-કડવો હોવાથી અને ગ્રાહી ગુણવાળો હોવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી અને કૌલેરામાં

આ પ્રમાણે ઉપયોગી બને છે.

(૧) આમાતિસાર : અરડૂસાની છાલમાં અર્ધા ભાગે બીલાનો ગર્ભ અને સૂંઠ મેળવી અઘકચરાં ખાંડી તેનો ઉકાળો સવારે-રાત્રે પીવાથી થોડા દિવસોમાં ફાયદો જોવા મળે છે.

(૨) કફાતિસાર : અરડૂસાની છાલમાં ચોથા ભાગે સૂંઠ મેળવીને તેનો ઉકાળો સવારે-રાત્રે લેવો.

(૩) પિત્તાતિસાર : અરડૂસાની છાલમાં ચોથા ભાગે સૂંઠ મેળવીને તેનો ઉકાળો લેવો.

(૪) સંગ્રહણી : કેવળ અરડૂસાની આંતરછાલનો ઉકાળો સવારે-રાત્રે લેવો.

(૫) કૉલેરાનો પ્રતિકાર : ઉકાળીને ઠંડા કરેલા કે ઉકાળવા મૂકેલા પાણીમાં અરડૂસાની આંતરછાલના ટુકડા ડુબાડી રાખીને પણ તે (અરલુજળ) પીવું.

‘પુરીષસંગ્રહણીય’ દશેમાનીમાં અરલુનો સમાવેશ હોવાથી તે મળને બાંધનાર ઔષધ છે. ઉપરાંત ‘નિઘંટુ રત્નાકર’માં અરડૂસાની ‘બસ્તિરોગહરં પરં’ કહેલ હોવાથી તે બસ્તિસ્થાનના તમામ રોગને ખાસ મટાડનાર હોવાથી બહુમૂત્રતા કે મૂત્રાતિસારમાં પણ પણ સંગ્રાહી ગુણને કારણે મૂત્રસંગ્રહનું પણ કાર્ય કરી શકે.

૨. દીપનીય : રસમાં તીખો અને વિપાકમાં કટુ (તીખો) હોવાથી અરડૂસો ભૂખ લગાડે છે. તેનું ચૂર્ણ કે તેનો ક્વાથ લેવો જોઈએ.

૩. પાયનીય : રસમાં કડવો, તીખો અને વિપાકમાં તીખો હોવાથી અરડૂસો પાયનગુણ આપનારો છે. ❀

આમળાં

આમલકં વયઃસ્થાપનાનામ્ ।

આમળાં વયઃસ્થાપન (સદા યુવાન
રાખનાર) દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

આયુર્વેદે આમળાંને ફળોમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યાં છે, કારણ કે એમાં બાકીનાં બધાં ફળ કરતાં ચડિયાતા ગુણ રહેલા છે. પથ્ય, રસાયન, આરોગ્યપ્રદ, આયુષ્યપ્રદ, પાચન, દીપન, વર્ણ્ય, મેઘ્ય, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ઈન્દ્રિય બળપ્રદ વગેરે ગુણો છે. આમળાં ત્રિદોષને સમ રાખનારાં અને સમઘાતુને સરખી તેમ જ શુદ્ધ રાખતાં હોવાથી તેના સેવનથી વૃદ્ધત્વ આવવાની શક્યતા થોડી અને ઓછી રહે છે. ચરકસંહિતાના આધાર પ્રમાણે વ્યક્તિના વૃદ્ધત્વનું કારણ વાયુ હોવાથી વાયુ ઉપર એ જેટલો કાબૂ રાખી શકે તેટલું યૌવન વધુ વખત ટકી શકે. આમળાં વાતશામક હોવાથી તેને સમ અને સ્વસ્થ રાખતાં હોવાથી તે ઘડપણને આવતું રોકી શકે છે. ચરકાદિ સંહિતાઓમાં આમળાંના રસાયન પ્રયોગો આપવામાં આવ્યા છે. તેની

ફળશ્રુતિ દીર્ઘાષ્ય રૂપે આપવામાં આવી છે. આપણા ઋષિ-
મુનિઓના આશ્ચર્યજનક દીર્ઘાયુષ્યની પાછળ આ આમળાંના
રસાયન પ્રયોગો હતા.

વયઃસ્થાપન એટલે વયને સ્થિર રાખનાર વયઃસ્થાપનનો
ગુણ જેણે મેળવ્યો હોય તે વ્યક્તિને જ્યારે જુઓ ત્યારે તેવડી જ
લાગે છે – જાણે ઉંમર વધતી જ નથી, ઘડપણ આવતું જ નથી !
સદા યૌવનનું જાણે વરદાન મેળવ્યું ! મહર્ષિ ચરકે તથા
નિઘંટુકારોએ આવાં અનેક વયઃસ્થાપન ઔષધોની વાત કરી છે.
તેમાં આહાર અને ઔષધ રૂપે આમળાંને તમામ વયઃસ્થાપન
દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યાં છે. ‘આમલકં વયઃસ્થાપનાનામ્ ।’ સૂત્રને
અષ્ટાંગ હૃદયકારે ‘વયસઃ સ્થાપને ધાત્રી’ એવા શબ્દોમાં રજૂ કર્યું
છે.

આજે સમાજજીવન અને કૌટુંબિક જીવન અવ્યવસ્થિત,
આરોગ્યવિપરીત અને આરોગ્યઘાતક બનતું જાય છે. પરિણામે
કેટલાક ૨૫ વર્ષના યુવાનોમાં પણ અકાળે વૃદ્ધત્વનાં લક્ષણ
વ્યક્ત થવા લાગે છે, ઘોળા વાળ, વજનની કમી, મોં પરની
કરચલી, ગાલના ખાડા, આંખે ચશ્મા, બોખું મુખ, શારીરિક
જીવનમાં નિરસતા જોવા મળે છે ત્યારે, દેવોના વૈદ્ય
અશ્વિનીકુમારોએ વૃદ્ધ અ્યવનઋષિને આમળાં (અ્યવનપ્રાશ
અવલેહ) દ્વારા પુનઃ યૌવન બક્ષ્યું હતું તેમ, આજની પેઢીને
સમગ્ર સમાજને અને દેશ-દુનિયાને આજે પણ પુનઃ યૌવન
આપી શકે કે અકાળે ઘડપણમાંથી બચાવી શકે તેવાં નિર્દોષ
આહાર-ઔષધમાં આમળાંનું નામ આપી શકાય.

એરંડો

एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम् ।

એરંડાનાં મૂળ વૃષ્ય દ્રવ્યોમાં તથા
વાયુનાશક દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

એરંડાનો પર્યાય 'વાતારિ' છે. તેમાં જ 'વાતસ્ય અરિઃ શત્રુઃ' — એરંડો વાયુનો દુશ્મન છે, એ અર્થ સમાયેલ છે. ખુદ 'એરંડ' શબ્દનો અર્થ પણ 'એરયતિ વાયુ એરણ્ડઃ' — ચારે તરફથી જે વાયુને હાંકી કાઢે છે, તે એરંડો એવો છે. તેનો બીજો એક પર્યાય 'ઉરુબુક' અર્થ પણ 'ઉરં મહાન્તં વાયું વાયતિ । — જે મોટા મોટા વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે તે.' એરંડાનો એક પર્યાય 'ચિત્રબીજ' અથવા 'ચિત્રક' છે. તેને અર્થ પણ 'ચિત્રયતિ આશ્ચર્ય કરોતિ વાયાદિરોગ નિવારણે — વાયુ વગેરે રોગોના નિવારણમાં એરંડો આશ્ચર્યજનક પરિણામ આપે છે' તેવો છે.

એરંડાનાં સર્વાંગનો ઉપયોગ થાય છે, જેમાં મૂળ, પત્ર, ફળ, છાલ તથા ફળમાંથી કાઢવામાં આવેલ મીંજ મુખ્ય છે,

જેનાં બી-એરંડીબીજમાંથી કાઢવામાં આવેલ એરંડિયું તેલ તો વાયુના પ્રાયઃ તમામ છેદને ઉડાડી દે છે. છતાં ઉપરોક્ત સૂત્રમાં એરંડાના સર્વ અંગોમાં મૂળ વધુ ગુણ ધરાવે છે. 'એરંડાનાં મૂળ' અહીં શ્રેષ્ઠ અંગને અગ્ર ગણીને પ્રતીકાત્મક રૂપે લવાયેલ છે તેમ માનું છું. ખરેખર તો આખોય એરંડો વાયુનાશક દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેવો અર્થ કરવો જોઈએ.

એરંડો વાતઘ્ન હોવાના કારણમાં તેનું અને તેના તેલનું એ પ્રકારનું બંધારણ કહી શકાય. તે રસમાં મધુર, ગુણમાં ગુરુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ સૂક્ષ્મ; વિપાક મધુર અને દોષઘ્નતામાં વાતઘ્ન છે. 'ધન્વન્તરિ નિઘંટુ'માં પાન 'સમીરજિત' અને અન્ય નિઘંટુકારોએ 'વાતજિત' કહેલ છે. પત્ર માટે 'એરંડપત્ર વાતઘ્ન' અને 'વાતારિ અગ્રદલં ગુલ્મબસ્તિશૂલહરં પરમ્ ।' — એરંડાનાં પાનનો આંતરબાહ્ય ઉપયોગ ગોળો અને બસ્તિશૂળને મટાડનાર દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમ કહ્યું છે. ગામડામાં આજે પણ ઉક્ત રોગોમાં દિવેલમાં કુમળાં પાનને બાફીને પેટ ઉપર બંધાણ બાંધે છે, તેના ફળ વિષે પણ 'એરંડફલં ત્યુષ્ણ ગુલ્મશૂલાનિલાય — એરંડાનાં ફળ ખૂબ ગરમ છે અને ગોળો, શૂળ અને વાયુને મટાડે છે' તેમ કહ્યું છે.

એંશી પ્રકારના વાતજ રોગોમાં આયુર્વેદાચાર્યોએ એરંડાને છૂટથી વાપર્યો છે, જેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે :

૧. ગોળો : પેટમાં ગોળો ચડે છે તેમાં રોજ સવારે-રાત્રે એક ચમચી દિવેલ દૂધ સાથે લેવું અને પેટ પર ગરમ એરંડપાન બાંધવાં અથવા તેનાં કુમળાં પાન પીસી ગરમ કરતી વખતે મીઠું, હળદર નાખી બંધાણ બાંધવું.

૨. રાંજણ-ગૃધ્રસી-સાયેટિકા : એરંડબીજ રોજ સવારે-રાત્રે ૧-૧ નંગ દૂધમાં પીસીને લેવું અથવા એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં લેવું.

૩. કટિશૂળ : ઉપર પ્રમાણે પ્રયોગ કરવા ઉપરાંત ૨ ગ્રામ જવખાર મેળવી એરંડમૂળનો ઉકાળો સવારે-રાત્રે લેવો.

૪. આમવાત : આમવાતમાં એરંડતેલની ખૂબ જ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. પંડિત ભાવમિશ્રે એક શ્લોક આ પ્રમાણે આપેલ છે :

આમવાતગજેન્દ્રસ્ય શરીરેવનચારિણઃ ।

એક એવ નિહન્ત્યાશુ એરંડસ્નેહકેસરી ॥

આમવાતરૂપી મહાહાથી શરીરરૂપી વનમાં મુક્ત વિહાર કરી રહ્યો હોય તેને કેવળ એક દિવેલરૂપી સિંહ જ હણવા માટે પૂરતો છે.

સૂંઠના ઉકાળામાં હમેશાં દિવેલ પીવાથી અને દિવેલમાંથી બનાવેલ બૃહદ્ સિંઘવાદિ તેલ વડે માલિશ કરવાથી સાધ્ય આમવાત મટ્યા વિના રહેતો નથી.

શારંગધર સંહિતામાં આમવાત માટેનો એક પ્રયોગ આ રીતે છે :

સૂંઠના બારીક ચૂર્ણમાં એરંડમૂળનો રસ મેળવી ગોળો બનાવી, વિધિસર પુટપાક કરી, રસ કાઢી તે ઠંડો થાય ત્યારે મધ મેળવીને પીવાનું રાખવું.

આમવાતમાં એરંડાનો એક પ્રયોગ આ પ્રમાણે પણ છે :

એરંડાનું બીજ નંગ ૧ લઈ, તેમાં તેટલી સૂંઠ મેળવી

પીસી, થોડી ખાંડ મેળવી ગોળી કરી સવાર-સાંજ ૧-૧ ગોળી ગળી જવી.

૫. શૂળ : ઉદરશૂળ કે કોઈપણ શૂળમાં એરંડમૂળના સમાન ભાગે સૂંઠ મેળવી ઉકાળો કરી તેમાં ૧ ગ્રામ હિંગ અને ૨ ગ્રામ સંચળ મેળવીને સવારે-રાત્રે પીવું.

૬. કર્ણશૂળ : એરંડાનાં પાનનો પુટપાક વિધિથી રસ કાઢવો. તે રસમાં તેટલો જ આદુનો રસ મેળવીને સોળમા ભાગે જેઠીમધના મૂળનો કલ્ક નાખી તેલ પકાવવું. આ તેલમાં થોડું સિંધવ મેળવી બાટલીમાં ભરી રાખવું અને વારંવાર ૪-૬ ટીપાં કાનમાં નાખતાં રહેવાથી કાનનો દુખાવો મટે છે.

૭. યોનિશૂળ : રૂનો પોલ દિવેલમાં બોળી યોનિમાં રાખી મૂકવો અને એક એક ચમચી દિવેલ રોજ સાંજે કે રાત્રે લેવું. તેમજ એરંડમૂળ અને સૂંઠ ઘસી યોનિ પર લેપ કરવો.

૮. પાદકંટક : પગની એડીમાં દુખાવો થતો હોય તેને પાદકંટક કે વાતકંટક કહે છે. તેમાં રાત્રે કે સવારે મેથીના ઉકાળામાં એક એક ચમચી દિવેલ લેવું.

૯. પાર્શ્વશૂળ : ૮૦ ગ્રામ એરંડમૂળ પીસી તેને આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી ક્વાથ કરવો. અર્ધો કપ રહે ત્યારે બાળી તેમાં ૨ ગ્રામ યવક્ષાર મેળવી સવારે-રાત્રે પીવું.

૧૦. વાતજ નેત્રરોગ : વાયુના કારણે આંખો આવી હોય તેમાં એરંડાનાં કુમળાં પાન આંખો પર બાંધવાં અને એરંડપંચાંગમાં દૂધ પકાવી તેનાથી આંખો ધોવી. એરંડપત્ર, એરંડમૂળ અને એરંડાની છાલમાંથી બનાવેલ વાટ ઘસીને આંખમાં આંજવાથી પણ વાતાભિષ્યન્દ (વાયુને થયેલો આંખનો

દુખાવો) મટે છે.

૧૧. વાતોદર : વાયુથી થયેલા ઉદરરોગમાં એક ચમચી દિવેલ ગોમૂત્રમાં મેળવીને પીવું અને પેટ ઉપર દિવેલનાં બી અને કુમળાં પાનને પીસી, ગરમ કરી પેટ પર બાંધવાં.

૧૨. વાતાર્શ : વાયુથી થયેલા હરસ-મસામાં દિવેલ ૧-૧ ચમચી રોજ રાત્રે લેવું અને ગુદામાં દિવેલ લગાડવું.

૧૩. શુષ્કમળ (સૂકમળ) : વાયુના રૂક્ષ ગુણથી સુકાઈ ગયેલો મળ બકરાની લીંડી જેવો ગંઠાઈ જાય છે. અને તેથી સખત કબજિયાત રહે છે. તેમાં ગરમ દૂધ સાથે મોટી માત્રામાં રાત્રે દિવેલ લેવું. એરંડતેલમાં સંસ્રન અને થોડો અનુલોમન ગુણ હોવાથી વાયુજન્ય કબજિયાત (વાતવિબંધ)માં દિવેલમાં હિંગ અને સંચળ મેળવીને પેટ પર માલિશ કરી ઉપર શેક કરવો. બાળકોની કબજિયાતમાં આ પ્રયોગ વધુ કામચાબ બને છે.

૧૪. સંધિવાત (આર્થ્રાઈટિસ) : ૧-૧ ચમચી દિવેલ રાસ્નાદિ ક્વાથમાં રાત્રે લેવું અને દિવેલમાં હિંગ મેળવી ગરમ કરી સાંધા પર માલિશ કરવી, તેમાં લસણ પણ ઉમેરી શકાય.

૧૫. સારણગાંઠ (આંત્રવૃદ્ધિ અથવા, વાતજ વધરાવળ) : તેમાં દૂધ સાથે કે ગોમૂત્ર સાથે રોજ રાત્રે દિવેલ લેવું.

૧૬. ઉરુસ્તંભ : એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં લેવું.

૧૭. અનિદ્રા : વાતિક કારણોથી અનિદ્રા કે અલ્પનિદ્રા હોય તેમાં એરંડાનાં કુમળાં પાન દૂધમાં બારીક પીસી કપાળે તથા લલાટ પર લેપ કરવો. પગનાં તળિયાં તથા માથાના

તાળવે એરંડિયું ઘસવું.

૧૮. શિરઃશૂળ : એરંડમૂળને ભાંગરાના રસમાં ઘસી તેનાં રથી ૪ ટીપાં નાકમાં નાખવાં.

૧૯. હૃદયશૂળ : વાતિક હૃદયરોગમાં એરંડમૂળના ઉકાળામાં ૧-૧ ગ્રામ જવખાર મેળવીને આપવું.

૨૦. પ્રસૂતિકષ્ટ : પ્રસૂતિકષ્ટને થતું રોકવા એરંડમૂળ, સૂંઠ અને સૂવાનો ઉકાળો આપવો.

તે ઉપરાંત પણ દશમૂળ ક્વાથ અને એરંડસમક, દશમૂળ તેલ, બૃહદ સિંધવાદિ તેલ વગેરે પણ એરંડયુક્ત ઔષધો વાતિક રોગોમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં વપરાય છે. સ્નેહનકર્મમાં પણ સ્નેહન દ્રવ્ય રૂપે દિવેલ અથવા એરંડમૂળસાધિત તેલો પાન રૂપે કે અભ્યંગ રૂપે વપરાય છે. અને પ્રસ્તર સ્વેદમાં પણ એરંડાનાં કુમળાં પાન વરાળિયાં કરીને પેટીમાં કે પથારીમાં પાથરી સર્વાંગ કે એકાંગ સ્વેદ આપવામાં આવે છે.

ચરકે એરંડમૂળને વૃષ્ય દ્રવ્યોમાં પણ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. કારણ કે વૃષ્યતા પ્રાકૃત વાયુ ઉપર અને તેમાંય તે ખાસ કરીને પ્રાકૃત અપાન-વ્યાન વાયુઓ પર આધારિત છે. દિવેલ તે બંને વાયુને પ્રાકૃત રાખે છે. ઉપરાંત એરંડામાં બળપ્રદ, શુકવિશોધન, આરોગ્યપ્રદ, વયઃસ્થાપન વગેરે ગુણ પણ આંશિક રૂપે છે, એરંડમૂળના ક્વાથની બસ્તિ, એરંડમૂળ ક્વાથસાધિત એરંડતેલની માત્રા બસ્તિ અને અભ્યંગ ચાલી ગયેલી વૃષ્યતાને પાછી પણ લાવી આપે છે.

કડાછાલ

કુટજત્વક્

શ્લેષ્મપિત્તરક્તસંગ્રાહકોપશોષણાનામ્ ।

વહેતા કફ, પિત્ત અને રક્તને રોકનારાં તેમ જ તેને સૂકવી નાખનારાં દ્રવ્યોમાં કડાછાલ શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

કુટજ એટલે ઈન્દ્રયવ. ઈન્દ્રયવના બે પ્રકાર — કાળો અને ઘોળો અથવા કડવો અને મીઠો અથવા પુરુષ ઈન્દ્રયવ અને સ્ત્રી ઈન્દ્રયવ. બંનેમાંથી કાળો-કડવો-પુરુષ ઈન્દ્રયવ વધુ ગુણકારી છે. ઈન્દ્રયવની છાલમાં સૂકી છાલને બદલે તાજી છાલ વધુ ગુણકારી છે. આ કાળા ઈન્દ્રયવ(અ-સિત કુટજ)ની શિંગો ચોળાની શિંગ જેવી પાતળી અને લાંબી હોય છે. તે કઠણ અને જાડી છાલવાળી હોય છે. બે શિંગોનાં જોડકાં નીચેથી પણ જોડાયેલાં હોવાથી તોડતાં દૂધ જેવો રસ નીકળતો હોવાથી તેને દૂધલો ઈન્દ્રજવ પણ કહેવામાં આવે છે.

ઈન્દ્રયવની છાલ રસમાં તીખી, તૂરી અને કડવી છે. ગુણમાં લૂખી અને હળવી છે. વીર્યમાં ઉષ્ણ અને વિપાકમાં કટુ (તીખી) છે. તે કફ અને વાયુને મટાડે છે, ભૂખ લગાડે છે, વહેતા કફ, પિત્ત અને રક્તનું સ્તંભન કરે છે. આમ,

૨૦ * સર્વોત્તમ ઔષધો

કૃમિ અને તૃષાને પણ મટાડે છે.

કડાછાલમાંથી કુટજત્વગ્નૂ ચૂર્ણ, કુટજત્વગ્નૂ ક્વાથ, કુટજ ઘનવટી, કુટજારિષ્ટ, કુટજાવલેહ જેવાં ઔષધ બને છે.

ઉપરોક્ત સૂત્રમાં કહેવાયું છે તેનું વિવેચન આ પ્રમાણે થઈ શકે :

૧. અતિસાર :

કડાછાલને ઝાડાનું અગ્રગણ્ય ઔષધ કહી શકાય. કફાતિસાર, પિત્તાતિસાર, રક્તાતિસાર, વાતાતિસાર, આમાતિસાર અને બાલાતિસાર(બાળકોના ઝાડા)માં સ્વતંત્ર કે અન્ય ઔષધોના સંયોજનથી ધાર્યું પરિણામ આવે છે.

(૧) રક્તાતિસાર(લોહીના ઝાડા)માં કડાછાલમાં વિધિપૂર્વક પકાવેલું કુટજઘૃત ૧૦-૧૦ ગ્રામ લેવાથી લોહીના ઝાડા તુરત જ મટે છે તેવું ચરકસંહિતા (ચિ.અ. ૧૦)માં કહેવામાં આવેલ છે.

(૨) તાજી કડાછાલ ૧૫૦ ગ્રામ લઈ તેને ચોખાના ઘોવાણમાં પીસી કલ્ક કરવો. પછી તેની ઉપર જાંબુડાનાં પાન વીંટી, કાપડમિટ્ટી કરી ગોળો કરવો. સુકાઈ જતાં આગમાં તપાવીને ઠારવો. ઉપરનાં આવરણ દૂર કરી કલ્કને નીચોવીને પાવાથી બધી જાતના ભયંકર અને જૂના ઝાડા પણ મટે છે તેવું સારંગધર સંહિતામાં કહેવાયું છે.

(૩) તાજી કડાછાલના અર્ધા કપ રસમાં અર્ધું મધ મેળવીને પીવાથી રક્તાતિસાર ખાસ મટે છે. (તે ઉપરાંત તમામ પ્રકારના અતિસાર પણ મટે છે.)

(૪) બાળકોના ઝાડામાં (દાંત આવતી વખતના ઝાડામાં

તો ખાસ) કડાછાલનો ઉકાળો કરી ઠરે ત્યારે તેમાં ચપટી અતિવિષનું ચૂણં મેળવી ચમચી બે બે કલાકે પાવું.

(પ) ખાસ કરીને રક્તાતિસાર (લોહીના ઝાડા) તેમજ તમામ પ્રકારના અતિસારમાં કુટજ ઘનવટી ૪-૪ ગોળી દિવસમાં ત્રણ-ચાર આપવી. વાતાતિસાર, કફાતિસાર તેમજ આમાતિસારમાં કુટજારિષ્ટ તેમજ કુટજાવલેહ પણ ઘણાં કામચાબ છે.

૨. રક્તાર્શ (દૂઝતા મસા) :

ચરકે કડાછાલનો અર્શોઘ્ન દશેમાનિમાં સમાવેશ કર્યો છે. રક્તાર્શમાં કડાછાલના ઉપયોગ આ પ્રમાણે કરવા :

(૧) ચરક(ચિ.અ.૯)માં કડાછાલના ઉકાળામાં થોડું સૂંઠનું ચૂણં (૨ ગ્રામ જેટલું) મેળવીને આપવાથી ચીકણું લોહી પડતું બંધ થવાનું કહ્યું છે. સામ અવસ્થા કે કફાવૃત્ત રક્તાર્શ ન હોય તો સૂંઠ નાખ્યા વિના પણ આપી શકાય.

(૨) સુશ્રુતે રક્તાર્શમાં કડાછાલનો ઉકાળો અકસીર માન્યો છે.

(૩) વાગ્ભટ્ટે તો વત્સક્ત્વક(કડાછાલ)ને રક્તાર્શનું ઉત્તમ ઔષધ માન્યું છે.

(૪) રક્તાર્શમાં કુટજ ઘનવટી, કુટજારિષ્ટ અને કુટજાવલેહ સારું પરિણામ આપે છે.

૩. રક્તપિત્ત (બ્લીડિંગ) :

ઉર્ધ્વગ અને અધોગ રક્તપિત્તમાં કડાછાલનો ઉપયોગ અધોગ રક્તપિત્ત (ગુદમાર્ગી કે મૂત્રેન્દ્રિયમાર્ગી રક્તપિત્ત)માં વધુ અસરકારક છે.

(૧) ચરકે (ચિ.અ.૪) : કડાછાલના ઉકાળામાં વિધિસર પકાવેલું કુટજઘૃત શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે.

(૨) સુશ્રુતે રક્તપિત્તમાં કડાછાલનો ઉકાળો શ્રેષ્ઠ માન્યો છે.

૪. પ્રવાહિકા - મરડો :

કડાછાલનો ઉપયોગ મરડામાં વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે. છતાં તેમાં થોડો મતભેદ પણ છે. શરૂઆતના મરડામાં ગ્રાહી કે સ્તંભન ઔષધ સરવાળે અહિતકર બનતું હોવાથી કેટલાક વૈદ્યો જૂના મરડામાં વધુ પ્રમાણમાં રક્તસ્રાવ થતો હોય ત્યારે જ કડાછાલનો ઉપયોગ કરે છે. છતાં નવપ્રવાહિકા - જૂના મરડામાં નાચેના પ્રયોગ અજમાવવા જેવા ખરા :

(૧) કુટજારિષ્ટ સાથે અભ્યારિષ્ટ સમભાગે મેળવીને મોટી માત્રામાં ત્રણ વખત આપવું.

(૨) કડાછાલના ઉકાળામાં એક ચમચી દિવેલ મેળવીને પાવું.

(૩) કડાછાલનો ઉકાળો ઠારી તેમાં ૪ ગ્રામ સાદું હરડે ચૂર્ણ કે દિવેલમાં શેકેલ (એરંડભૃષ્ટ) હરડે ચૂર્ણ આપવું.

૫. પ્રણ :

કફ-આમ વગેરેનું ઉપશોષણ કરનાર કડાછાલનો પ્રણરોપણ તરીકે પણ અનુભવ કરવા જેવો છે. ચરક (ચિ.અ.૧૩)માં કડાછાલનો ઉકાળો સવારે-સાંજે પીવાનું કહ્યું છે. ઉપરાંત તે જ ઉકાળાથી પ્રણને ઘોઈ પણ શકાય. ૪-૪ કુટજ ઘનવટી સવારે-સાંજે ભૂકો કરીને લેવાથી પણ પ્રણરોપણ થશે.

८

कमण

उत्पलकुमुदपद्मकिंजल्कं

संग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानाम् ।

भूतुं कमण, सूर्यविकासी धोणुं कमण तथा
यंद्रविकासी कुमुद-कमणना तंतु संग्राहिक तथा
रक्तपित्तशामक द्रव्योमां श्रेष्ठ छे.

— चरक सूत्र, अ. २५-४९

२४ * सर्वोत्तम औषधो

પંચમહાભૂતમાં જળતત્ત્વ સૌથી વધુ શીત અને સૌમ્ય હોવાથી જળજન્ય કમળની બધી જ જાત પ્રાયઃ શીતળ અને સૌમ્ય હોય છે. અર્ધા શ્લોકમાં દશવિલ ઉત્પલ, કમળ અને તેના તંતુ સંગ્રાહક ગુણવાળા તેમજ રક્તપિત્તનું પ્રશમન કરનારાં તમામ દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે, જેનું વિવેચન આ રીતે થઈ શકે :

✽ સંગ્રાહક : સંગ્રાહક એટલે વહેતી ધાતુ, ઉપધાતુ, જલીય તત્ત્વ વગેરેને ઘટ્ટ કરીને ધીરે ધીરે રોકનાર. કમળમાં સંગ્રાહક ગુણ તેમાં રહેલા કષાયરસ, વિષ્ટંભી અને પિચ્છિલ ગુણને કારણે છે. રક્તપિત્ત, સોમરોગ, અત્યાર્તવ, ગર્ભસ્રાવ, ઊલટી વગેરેને તે રોકે છે. જેના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે :

૧. રક્તપિત્ત : રક્તપિત્ત એટલે શરીરના કોઈપણ માર્ગથી રક્તસ્રાવ થવો. વધેલું પિત્ત રક્તમાં મળી રક્તને પાતળું પાડી સ્રાવ કરાવે છે. ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્તમાં નસકોરી ફૂટવી, લોહીની ઊલટી થવી ઉપરાંત ક્વચિત્ દાંત, આંખ, કાનમાંથી રક્તસ્રાવ થવો. તેમાં કમળના આંતરબાહ્ય પ્રયોગો પરિણામદાયી જણાવ્યા છે.

(૧) કમળકંદનું ચૂર્ણ દૂધમાં કે મધમાં આપવું.

(૨) કમળનાં પાનનો રસ કે પાનનું ચૂર્ણ ૧-૧ ચમચી લઈ ઉપર દૂધ પીવું.

(૩) કફાનુબંધ રક્તપિત્તમાં વહેતા લોહીમાં ચીકાશ હોય તો કમળકંદનો ક્ષાર ૧-૧ ગ્રામ સવારે-સાંજે મધમાં ચટાડવો.

(૪) દંતગત રક્તસ્રાવમાં દર્દીને દાંતમાંથી લોહી નીકળે

ત્યારે કમળની ડાંડલીનું દાતણ કરવું અને કમળની ડાંડલીનો કલ્ક કરી પકાવેલું દૂધ પીવું.

(૫) નસકોરી ફૂટતી હોય તો કમળનો રસ મધ સાથે પીવો અથવા તેનો ઉકાળો પીવો.

૨. ગર્ભસ્રાવ-ગર્ભપાત : આ રોગમાં સોઢલ વગેરે વૈદ્યોએ કમળ કષાય, મધુર, શીત, પિત્તઘ્ન, સ્નિગ્ધ તથા ગર્ભસ્થાપન હોવાથી નીચે પ્રમાણે પ્રયોગો પરિણામદાયી જણાવ્યા છે :

૩. અત્યાર્તવ-પૈત્તિકપ્રદર-રક્તપ્રદર : આર્તવ વધુ કે વહેલા આવતું અથવા પિત્તપ્રદર કે રક્તપ્રદર (લોહીવા)માં આ પ્રમાણે ઉપચાર કરવા :

(૧) કમળતંતુનું ૩ ગ્રામ યૂર્ણ સાકર સાથે સવાર-સાંજે લેવું.

(૨) કમળપત્રનો તાજો રસ સાકર મેળવીને સવારે-સાંજે લેવો.

૪. સોમરોગ : સ્ત્રીઓને શ્વેતપ્રદરની જેમ સફેદ પાણીનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં સ્રાવ થાય છે. તેમાં કમળોપચાર આ પ્રમાણે કરવા :

(૧) કમળના પત્રનો તાજો રસ ચમચી લઈ તેમાં એક ચમચી તલનું તેલ મેળવીને પીવું.

(૨) કમળકંદનો પાક બનાવીને તેનું યૂર્ણ દૂધ કે મધ સાથે અથવા કેળાં સાથે લેવાથી ફાયદો થાય છે.

ખપાટ (બલા)

બલા સંગ્રાહક બલ્ય વાતહરાણામ્ ।

સંગ્રાહક, બલ્ય તથા વાયુહારક દ્રવ્યોમાં
બલા (ખપાટ) શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

બલા(ખપાટ)ના બલા, મહાબલા, અતિબલા, રાજબલા તથા નાગબલા વગેરે પ્રકાર છે. બલાને ગુજરાતીમાં ખપાટ કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં તેનો પર્યાય 'કંકતિકા' ઉપરથી 'કાંચકી' શબ્દ પણ ગુજરાતી પર્યાય રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો. લેટિનમાં બલાના ઘણા પ્રકાર પ્રમાણે ઘણાં નામ મળી આવે છે, છતાં સામાન્યતઃ 'એલ્યુટાઈલન ઈન્ડિકમ્' નામ વધુ વ્યાપક છે.

પ્રથમ વરસાદ થતાં ગામડાં અને શહેરોની ખાલી જગ્યામાં અને ખાસ તો રસ્તાના કિનારે બલા ઊગી નીકળે છે. સફેદ ફૂલવાળી 'શ્વેતબલા' (વાટધાયની) અને પીળાં ફૂલવાળી 'પીતબલા' (ભદ્રોદની) તેમ બે પ્રકારે સવિશેષ

જોવા મળે છે. સીધી શાખવાળા કેડ સમાણા ચીકણા છોડને ગામડાના લોકો 'બળ' પણ કહે છે, જેમાંથી મુખ્યત્વે સાવરણા બનાવવામાં આવે છે. તેનાં બીને 'બળદાણા' કહેવામાં આવે છે.

બલા અંગેના આટલા જરૂરી પરિચય બાદ ઉપરોક્ત સૂત્રને સમજવા તેના ગુણકર્મ જોઈએ :

※ સંગ્રાહક :

સંગ્રાહક એટલે સારી રીતે રોકનાર અથવા ગ્રાહી. દ્રવ ધાતુઓ, મળો કે જલીયાંશને શરીરમાંથી બહાર જતા રોકવાનો તેમાં ખાસ ગુણ હોવાથી પ્રાયઃ પ્રત્યેક જાતના રક્તપિત્ત તથા રક્તસ્ત્રાવમાં તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે,

૧. નસકોરી ફૂટવી : બલાના પાનનો રસ ગાળીને નાકમાં વારંવાર ટીપાં નાખવાં તેમજ રસ ૧-૧ ચમચી પિવરાવવો.

૨. લોહીની ઊલટી : બલાનાં એકલાં પાન અથવા અરડૂસીનાં પાન સાથે પીસી, રસ કાઢી મધ મેળવીને પિવરાવવું.

૩. લોહીના ઝાડા : બલાના રસમાં શતાવરી ચૂર્ણ મેળવીને ચાર ચાર કલાકે અર્ધો કપ પિવરાવતાં રહેવું. તેમાં મધ અથવા ખાંડ પણ નાખી શકાય.

૪. પેશાબમાં લોહી આવવું : બલાક્ષીરપાક આપવો. એટલે બલાના તાજા મૂળનું તાજું ચૂર્ણ ૧૦ ગ્રામ લઈ તેમાં બે કપ દૂધ અને બે કપ પાણી મેળવી, બે ચમચી ખાંડ નાખી ધીમા તાપે પાણી બળી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને ઠરે ત્યારે પીવું - એ રીતે સવારે-સાંજે પીવું.

૫. રક્તાર્શ : બલાના કલ્કમાંથી તૈયાર કરેલ બલાઘૃત છાશ સાથે આપવું અથવા બકરીના દૂધમાં બલાક્ષીરપાક કરીને પિવરાવવું.

૬. સઘવ્રણ : તાજો ઘા વાગવાથી લોહી વહેતું હોય તેના ઉપર બલામૂળનું ચૂર્ણ દબાવવું અથવા પાન પીસી તેના કલ્કનો પાટો બાંધી દેવો અથવા બલાઘૃતનું સેવન કરવું.

૭. રક્તષ્ઠિવન : ક્ષય કે ઉરઃક્ષતને કારણે રક્તષ્ઠિવન (ગળફામાં લોહી પડવું) થતું હોય ત્યારે બલા અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું અથવા બલાઘૃત બકરીના દૂધમાં પાવું.

※ બલ્ય :

‘બલા’ શબ્દ જ બલને વ્યક્ત કરે છે. તે રસમાં અને વિપાકમાં મધુર અને ગુણમાં સ્નિગ્ધ, બૃહણ, શુકલ, રસાયન અને ત્રિદોષશામક હોવાથી બલ્ય છે. તેના વિધવિધ શક્તિપ્રદ પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે :

૧. સ્નાયુબલ્ય : સમગ્ર શરીરના સ્નાયુઓને બળવાન બનાવવા માટે તે ખૂબ અસરકારક છે. તેનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ અનેક રીતે થઈ શકે. બલાતેલ વડે સર્વાંગ અભ્યંગ કરવાથી સૌથી સારું પરિણામ મળે. બળદાણાનો પાક બનાવીને કે બલામૂળ ચૂર્ણ દૂધ સાથે લેવાથી સારા પ્રમાણમાં શરીરનું બળ વધે છે. તેનાં પાનનો રસ પીવાથી વજન અને બળ બંને વધે છે.

૨. હૃદયબલ્ય : બલામૂળ ચૂર્ણ અને અર્જુન ચૂર્ણ સમભાગે મેળવી સવારે-રાત્રે દૂધ સાથે લેવું. વાતિક હૃદયરોગમાં હૃદય ઉપર બલાતેલની માલિશ કરવી.

૩. જાતીય બલ્ય : નપુંસકતા, અલ્પપ્રહર્ષ તેમજ શિશ્નશૂળમાં બલાતેલની માલિશ હિતાવહ છે. તથા તે તેલ ૧-૧ ચમચી દૂધ સાથે સવારે-રાત્રે પીવું. બલાક્ષીરપાક, બલાઘૃત, બલામૂળ ક્વાથ વગેરે કોઈ પણ રીતે બલાનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ કરવો.

૪. દંતબલ્ય : બલામાં દાંતને મજબૂત કરવાનો આગળ પડતો ગુણ છે. બલાનું દાંતણ કરવાથી દાંત મજબૂત રહે છે, હલતા દાંત પાછા સ્થિર થાય છે અને લાંબા આયુષ્ય સુધી દાંત પડતા નથી.

※ વાતહર :

વાયુહારક દ્રવ્યોમાં બલાને આગળની પંક્તિમાં મૂકી શકાય. કારણકે તે મધુર રસ; મધુર વિપાક; સ્નિગ્ધ, બલ્ય, બૃહણ વગેરે ગુણને કારણે વાયુને હરે છે. એંશી પ્રકારના વાતવ્યાધિમાં બલાનો આંતરબાહ્ય ઉપયોગ આયુર્વેદ દૃષ્ટિથી ચીંધો છે. બલાક્વાથ, બલાચૂર્ણ, બલાઘનવટી, બલાતેલ, બલાઘૃત, બલાવલેહ, બલાપાક વગેરે ઔષધો ખાવામાં, પીવામાં, બસ્તિમાં, નસ્યમાં, કર્ણશૂળમાં વગેરે અનેક રીતે વિવેકપૂર્વક યોજી શકાય. સર્વ વાતવ્યાધિનું શમન કરનારી બલા અર્દિત વાત, મોંનો લકવા, અવબાહુક (ખભામાંથી હાથ પકડાઈ જવો) વગેરેમાં તેના ખાસ પ્રયોગો બતાવાયા છે. તે ઉપરાંત વાતરક્ત, મક્કલશૂળ (ગર્ભિણીને થતો તીવ્ર દુખાવો) વગેરે વાયુ સંબંધિત રોગોમાં પણ બલાના પ્રયોગો દર્શાવાયા છે.

૧૦

ખેર

खदिरो कुष्ठघ्नानाम् ।

કુષ્ઠ (તમામ પ્રકારના ચર્મરોગ)
મટાડનારાં ઔષધોમાં ખેર શ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

ચરક, સુશ્રુત, વૃંદ વગેરે આયુર્વેદ વિજ્ઞાતાઓએ ખેર(ખદિર)ને ચર્મરોગોનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઔષધ માન્યું છે. આજે પણ વૈદ્યો અને દરદીઓ ધોળો કોઢ, ખંજવાળ, ખસ, દાદર, ખરજવું, ગૂમડાં, સોરાયસીસ વગેરે ચામડીના રોગોમાં મુક્ત મને વાપરે છે.

પાનાહારે વિધાને પ્રસેવને ધૂપને પ્રદેહે ચ ।

કૃમિનાશનો વિડંગઃ વિશિષ્યતે કુષ્ઠહા ખદિરઃ ॥

ખેર * ૩૧

૧૦

ખેર

खदिरौ कुष्ठघ्नानाम् ।

કુષ્ઠ (તમામ પ્રકારના ચર્મરોગ)
મટાડનારાં ઔષધોમાં ખેર શ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

ચરક, સુશ્રુત, વૃંદ વગેરે આયુર્વેદ વિજ્ઞાતાઓએ
ખેર(ખદિર)ને ચર્મરોગોનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઔષધ માન્યું છે. આજે
પણ વૈદ્યો અને દરદીઓ ધોળો કોઢ, ખંજવાળ, ખસ, દાદર,
ખરજવું, ગૂમડાં, સોરાયસીસ વગેરે ચામડીના રોગોમાં મુક્ત
મને વાપરે છે.

પાનાહારે વિધાને પ્રસેવને ઘૂપને પ્રદેહે ચ ।

કૃમિનાશનો વિડંગઃ વિશિષ્યતે કુષ્ઠહા ખદિરઃ ॥

ખેર * ૩૧

કૃમિનો નાશ કરવા માટે વાવડિંગ અને ચર્મરોગને મટાડવા માટે ખેરનો પીવામાં, ખાવામાં, ઔષધસેવનમાં, ઘૂપ કરવામાં તેમ જ લેપ લગાડવામાં આંતરબાહ્ય છૂટથી ઉપયોગ કરવો.

વાવડિંગનો પર્યાય જેમ 'કૃમિઘ્ન' છે તેમ ખેરનો પર્યાય 'કુષ્ઠ્ઠ' છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકને અનુસંધાન સાધતો એક બીજો શ્લોક પણ આ પ્રમાણે છે :

વિવાસુરન્તં કુષ્ઠસ્ય ચ્ચિદિરં કુષ્ઠપીડિતઃ ।

સર્વથૈવ યુજીત સ્નાનાપાનાશનાદિષુ ॥

ચામડીના કોઈ પણ રોગમાં રોગ પૂરેપૂરો મટે ત્યાં સુધી હંમેશાં સ્નાન, પાન, ભોજન, ઔષધ અને લેપ વગેરેમાં આંતર-બાહ્ય રૂપે વધુમાં વધુ ખેર વાપરવો એટલે કે દરદીએ ખેરમય થઈ જવું.

ખેરનું આખું વૃક્ષ ચર્મરોગને મટાડનાર છે. છતાં તેની છાલ, અંતરછાલ, લાકડું અને લાકડામાંથી નીકળતો સાર વધુ અસરકારક છે. ખેરસારને સર્વોત્તમ કુષ્ઠ્ઠ ઔષધ માનવામાં આવે છે.

ખેરના આંતરબાહ્ય અનેક સંયોજનો આયુર્વેદ સૂચવ્યાં છે. તેમાં પીવાનું પાણી ઉકાળતી વખતે તેમાં ખેરની પોટલી મૂકવી. ગાળીને ઠરે ત્યારે તે જ પાણી આખો દિવસ પીવામાં લેવું. રસોઈ પણ એ જ ખદિરજળ વડે કરવી. ખેરનો સાર (ખદિરસાર) ૧થી ૨ ગ્રામ રોજ સવારે-રાત્રે પાણી સાથે લેવો. ખેરની છાલનો કે આંતરછાલનો ઉકાળો કરીને સવારે-રાત્રે

લેવો. ખેરના સારમાંથી કે ચૂર્ણમાંથી કરેલી ટીકડી ૨-૨ સવારે-રાત્રે પાણી સાથે લેવી. બજારમાંથી તૈયાર મળતો ખદિરાસવ કે ખદિરાચિષ્ટ એક એક મોટો ચમચો જમ્યા બાદ પાણી મેળવીને લેવું. ખદિરાકનાં ૧૦-૧૫ ટીપાં પાણીમાં મેળવીને લઈ શકાય. પૈત્તિક ચર્મરોગમાં ખદિરઘૃત આંતરબાહ્ય ઉપયોગમાં લેવાનું કહ્યું છે. ખદિરતેલનો ઉપયોગ પીવામાં તથા લગાડવામાં વાતજ ચર્મરોગમાં વધુ હિતાવહ છે. જૂના ચર્મરોગમાં સ્નેહન, અભ્યંગ માટે પણ ખદિરઘૃત કે ખદિરતેલ વપરાય છે. ખદિરના ખદિરયોગ તથા ખદિર રસાયનના પ્રયોગો પણ દર્શાવાયા છે.

બધા જ ચર્મરોગોમાં ખેર કઈ રીતે પરિણામ આપે છે તે પણ જાણી લેવું જોઈએ. ખેરમાં મુખ્યત્વે કડવો-તૂરો રસ છે, જે કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, લોહીને શુદ્ધ કરે છે, કૃમિને મટાડે છે. ગુણમાં અને વીર્યમાં શીત હોવાથી તે પૈત્તિક ચર્મરોગો તથા રક્તવિષને મટાડી રક્તપ્રસાદન કરે છે. ખેરનો તીખો વિપાક કફ, ખંજવાળ, કૃમિ તથા આમને મટાડે છે તેમાંનો શોથઘ્ન અને વ્રણરોપણ ગુણ ચર્મરોગમાં આવતા સોજા અને વ્રણને મટાડવામાં સહાયક બને છે. ખેરસાર (કાથો) વર્ણ ગુણવાળો હોવાથી ચામડીના બગડેલા વર્ણને સારો કરે છે. તેમાં રહેલો સંજ્ઞાસ્થાપન ગુણ જૂના ચર્મરોગોમાં ઓછી થયેલી કે ચાલી ગયેલી ચર્મસંજ્ઞાને પૂર્વવત્ કરી આપે છે. જ્યારે સફેદ ખેર જંતુઘ્ન હોવાથી ચેપી ચર્મરોગને ફેલાતો રોકે છે.

ગરમાળો

ચતુરઙ્ગુલં મૃદુવિરેચનાનામ્ ।

ગરમાળો મૃદુવિરેચન દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

આયુર્વેદમાં અનેક વિરેચનદ્રવ્યો કહેવામાં આવ્યાં છે.

૩૪ * સર્વોત્તમ ઔષધો

તેમાં તીક્ષ્ણ વિરેચન અને મૃદુ વિરેચનના પ્રકાર છે. જેમકે નેપાળો, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ વગેરે તીવ્ર વિરેચન છે જેની થોડી માત્રા લેવાથી પણ પુષ્કળ પાતળા ઝાડા થાય છે; અને સાથે પેટમાં દાહ, શૂળ, બેચેની તેમજ અશક્તિ વગેરે જણાય છે. આવાં વિરેચનકર્મ માટે કે વિષ, કૂરકોષ્ઠ (સખત કબજિયાત) વગેરેમાં ખાસ જરૂર હોય ત્યારે વિવેકપૂર્વક વપરાય છે.

રોજિન્દા જીવનમાં પણ તીક્ષ્ણ વિરેચનને હિતાવહ મનાયા નથી. બાળકો, સ્ત્રીઓ, મૃદુ પ્રકૃતિવાળા લોકો, પ્રસૂતા, ગર્ભિણી, સુકુમાર વ્યક્તિ વગેરે માટે મૃદુ વિરેચનની જરૂર હોય ત્યાં કડવાં, તીખાં કે બેસ્વાદુ વિરેચન આપવાને બદલે સ્વાદિષ્ટ ગરમાળાનો ગોળ આપવાનું વધુ અનુકૂળ બને છે. ગરમાળો પ્રાયઃ મોટા ભાગના લોકોને માફક આવી જાય છે. તેમાં થોડી કડવાશ અને વિશિષ્ટ ગંધને કારણે કદાચ કોઈકને માફક નથી આવતો. કેટલીકવાર કોઈક વ્યક્તિને ગરમાળો લેવાથી ચૂંક આવે છે. તેમણે તેમાં થોડો સંચળ ઉમેરવો, જેથી ચૂંક આવશે નહીં. પિત્તનું પ્રમાણ વધારે હોય તો ગરમાળા સાથે કાળી દ્રાક્ષ, સાકર કે ગુલાબનાં ફૂલ પણ ઉમેરી શકાય. ગરમાળો એટલું બધું નિર્દોષ દ્રવ્ય છે કે તેની મોટી માત્રા લેવાઈ ગઈ હોય તો પણ કશું નુકસાન થતું નથી.

ગરમાળાને ‘કોષ્ઠશુદ્ધિકરં પરમ્’ પેટને સારી રીતે સાફ લાવનાર કહેલ છે. તેનો એક પર્યાય ‘આરેવત’નો અર્થ પણ એવો જ છે. ‘આરેવયતિ નિઃસરતિ મલં સારકત્વાત્ । -

ગરમાળો રેચક હોવાથી સારી રીતે મળને બહાર ઘડેલે છે.’

ગરમાળાનો ગોળ સ્વાદિષ્ટ, નિર્દોષ અને બળપ્રદ હોવાથી ‘અનપાયિત્વાત્ શ્રેષ્ઠઃ — બાળકો માટે ઉત્તમ’ કહેલ છે. બાળકને હંમેશાં આપવા છતાં નુકસાન કરતો નથી, લાભ જ કરે છે. સંસ્રન હોવાથી કશી પીડા કર્યા વિના જૂના મળને બહાર ઘડેલે છે. જે બાળકને કાયમ કબજિયાત રહેતી હોય તેને હરડે કે ગરમાળો રોજ આપી શકાય.

તાવમાં સામાન્યતઃ વિરેચન આપવાની મનાઈ છે ત્યારે ગરમાળો જ્વરાંતક ગુણવાળો હોવાથી તાવની કોઈ પણ અવસ્થામાં આપી શકાય. આજે ટાઈફોઈડ તાવમાં કે લાંબા સમયના તાવમાં પાણીની અંનિમા આપવાની પ્રથા છે કે બજારુ કોઈ પરગેટિવ અપાય છે તેના સ્થાને ગરમાળો ખૂબ જ હિતાવહ બને. જ્વરમુક્તે વિરેચનમ્ — તાવ ઉતરે ત્યારે રેચ આપવો, તે સૂત્ર અનુસાર જ્વરઘ્ન, મૃદુ વિરેચન અને બલ્ય એવો ગરમાળો ખાસ આપવો જોઈએ. ક્ષયમાં પણ હરડે જેવું વિરેચન હિતાવહ નથી ત્યારે ગરમાળો આપી શકાય. પંડિત ભાવમિશ્રે તે અંગેનો શ્લોક આ પ્રમાણે આપ્યો છે :

જ્વરે તુ સતતં પથ્યં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં પરમ્ ।

કોષ્ઠશુદ્ધિ કરનારો એવો ગરમાળો તાવની કોઈ પણ અવસ્થામાં (વિશેષ કરીને તાવ ઉતરી ગયા બાદ) હિતાવહ છે.

તેમાંય તે પિત્તજ્વરમાં દ્રાક્ષ સાથે ગરમાળો વિરેચન

૩૬ * સર્વોત્તમ ઔષધો

રૂપે ઉપરાંત ઔષધ રૂપે પણ ઘણું સારું પરિણામ આપે છે.

ગરમાળો કેવળ મૃદુવિરેચન જ નથી. તદુપરાંત તેમાં અનેક પ્રશસ્ય ગુણો રહેલા છે. તેનું હંમેશનું સેવન હિતાવહ હોવાથી તેનું એક નામ 'આરોગ્યશિખી' એટલે કે સદા આરોગ્ય આપનારી શિંગ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. અનેક રોગોને મટાડવાના ગુણને કારણે તેને 'વ્યાધિઘાત - રોગોનો નાશ કરનાર' એવો પણ પર્યાય અપાયો છે.

ગરમાળો શીતવીર્ય, મધુર વિપાક, મધુર અને કડવો હોવાથી પિત્તના રોગો, પિત્તપ્રકૃતિ અને પૈત્તિક ઋતુમાં ખૂબ માફક આવે છે. ઉપરાંત તે કફન પણ છે.

બજારમાં મળતા ગરમાળાની શિંગો સડેલી, પડતર હોવાની શક્યતા છે, તેનો તૈયાર ગોળ પણ કચરાવાળો, વાસી, ભેળસેળવાળો કે કસ વિનાનો હોવા સંભવ છે. તેથી જ્યાં ગરમાળાનાં વૃક્ષો હોય ત્યાંના લોકોએ ગરમાળાનો ગોળ જાતે એકઠો કરી લેવો જોઈએ. ગરમાળાની સારી, વજનદાર અને પાકી શિંગો તોડી લઈ તેને સાત દિવસ રેતીના ઢગલામાં કે રેતી ભરેલા પાત્રમાં દાટી રાખવી. તે બાદ તડકે કે તાપમાં તપાવવાથી અંદરનો ગોળ પીગળી છૂટો પડતો હોવાથી, તપાવેલી શિંગો ભાંગી તેમાંથી ગોળ લઈ ચીનાઈ માટીના કે કાચના બંધ પાત્રમાં રાખવો. દરેક વર્ષે ગરમાળાનો નવો ગોળ એકઠો કરવામાં આવે તો વધુ સારું.

ગોખરુ

ગોક્ષુરકો બલ્યમૂત્રકૃચ્છાનિલહરાણામ્ ।

ગોખરુ બળ આપનાર, મૂત્રકૃચ્છ
(ઊંનવા) મટાડનાર તથા વાયુ હરનાર
ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

આપણાં સર્વમાન્ય ઔષધોમાં ગોખરુનું સ્થાન આગળ પડતું છે. ગામડામાં આજે પણ કેટલાંક કુટુંબો ગોખરુનો ઘરગથ્થુ ઔષધરૂપે છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. સંહિતાકારોએ તો ગોખરુના અનેક ઉપયોગ દર્શાવ્યા છે છતાં ચરકસંહિતાના ઉપરોક્ત સૂત્રમાં તેને બળવર્ધક, ઊંનવાને મટાડનાર અને વાયુહારક દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કહેલ છે; તે સૂત્રને સમજીએ :

બલ્ય : ગોખરુ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર હોવાથી; વૃષ્ય, શુકવર્ધક અને રસાયન હોવાથી બલ્ય છે. તેનો લગભગ ત્રિદોષશામક જેવો ગુણ પણ આમાં સહાયક બને છે. તેનું એક ચમચી ચૂર્ણ દૂધ સાથે લેવાથી કે તેની દૂધમાં ખીર (ગોક્ષુર ક્ષીરપાક) લેવાથી ખૂબ જ બળપ્રદ બને છે. ગોક્ષુરઘૃત લેવાથી પણ બળ મળે છે કે બળમાં વધારો થાય છે. ગામડામાં બળદ, ભેંશ, ગાય જેવાં પ્રાણીને ગોખરુના છોડનો ચારો આપવામાં આવે છે, જે તેમના માટે ખૂબ જ બળપ્રદ મનાય છે. ગોખરુનાં પંચાંગ (આખો છોડ) પાણીમાં પલાળી રાખી તેનું ચીકણું પાણી રોજ

સવારે પીવાથી કુદરતી કૌવત પ્રાપ્ત થાય છે. ગોખરુ પુષ્ટિકર, સ્ફૂર્તિપ્રદ, શુક્રવર્ધક અને વૃષ્ય હોવાથી જાતીય દૌર્બલ્યને દૂર કરે છે. પુરુષની મૈથુનશક્તિમાં તે વધારો કરે છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રહરાણામ્ : મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ઊનવા કે મૂત્રાવરોધ. અપાનવાયુની દૃષ્ટિથી, ઉનાળાના તાપથી, પ્રકુપિત પિત્ત-વાયુથી, પથરીથી, મૂત્રમાર્ગમાં સોજો આવવાથી કે પૌરુષ-ગ્રન્થિ વધવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ હોય તેમાં ગોખરુનો ઉકાળો કરીને લેવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. ઉનાળામાં થયેલ હોય, મરચાં જેવા ગરમ આહાર લેવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ હોય તેમાં ગોક્ષુરઘૃત પીવાથી કે ગોક્ષુરક્ષીરપાક પીવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે, તુરત જ ફાયદો થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત કે મૂત્રાવરોધની આત્યયિક અવસ્થામાં પણ ચવક્ષાર મેળવીને ગોક્ષુરનો ઉકાળો વારંવાર આપવાથી ઝડપી પરિણામ જોવા મળે છે. ગોખરુ વાતઘ્ન, પિત્તઘ્ન, બસ્તિશોધન, મૂત્રવિરેચનીય, શૂલઘ્ન, દાહશામક, શોથઘ્ન, અશ્મરીનાશક તેમજ વિબંધહર હોવાથી કબજિયાત તેમજ પથરી મટે છે. અધોગ રક્તપિત્તમાં મૂત્રમાર્ગથી રક્તસ્રાવ થતો હોય તેમાં ગોક્ષુરઘૃત વધુ હિતાવહ ગણાય.

વાતહરાણામ્ : ગોખરુ રસમાં અને વિપાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, બલ્ય, રસાયન તથા પૌષ્ટિક હોવાથી વાયુને પણ સવિશેષ હરે છે. ખાસ કરીને અપાન-વ્યાન સંબંધિત પ્રજનનતંત્ર તેમજ મૂત્રમાર્ગીય વાતજન્ય વિકારોમાં ધાર્યું પરિણામ આપે છે. બસ્તિવાતનું પણ એ પરમ ઔષધ છે.

१३

चित्रकमूल

चित्रकमूलं

पाचनीयदीपनीय गुदशूलशोथाशोहराणाम् ।

चित्रकमूल पाचन, दीपन तेमज गुदशूल,
गुदशोथ, हरंस वगेरे गुदरोगोमां पञ्च श्रेष्ठ
छे.

— चरक सूत्र, अ. २५-४१

४० ❀ सर्वोत्तम औषधो

આપણા વાનસ્પતિક ઔષધોમાં ચિત્રકનું સ્થાન ઘણું આગળ પડતું છે. અને ખાસ કરીને મંદાગ્નિને કારણે થતાં રોગોમાં તો તે અદ્વિતીય છે. આયુર્વેદ ચિત્રકને 'અગ્નિસંજક' કહેલ હોવાથી અગ્નિ, અનલ, દહન, વહ્નિ વગેરે જેટલા અગ્નિના પર્યાય છે તે બધા જ ચિત્રકના પણ પર્યાય છે.

ઔષધીય ઉપયોગમાં કાળો, આસમાની ચિત્રક શ્રેષ્ઠ છે. ચિત્રકનાં મૂળ અને કુમળાં પાન બે જ અંગો ઉપયોગમાં લેવાય છે. મૂળમાં પણ તેની છાલ વધુ ગુણવાન છે.

આહારનું પાચન કરાવનાર અનેક પાચનીય ઔષધોમાં ચિત્રક સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે પાચન કરાવનારમાં તે અગ્નિ સમાન છે. (ચિત્રકોગ્નિસમઃ - ચિત્રકના ગુણ અને નામ અગ્નિ સમાન છે.) ચિત્રક રસમાં તીખો, કડવો; વીર્યમાં ઉષ્ણ; વિપાકમાં તીખો; ગુણમાં ગરમ, હળવો વગેરે ગુણવાળો હોવાથી પાચકાગ્નિમાં વધારો કરનારો, કફ્ન અને આમપાચન હોવાથી ન પચવાનાં જે જે કારણો હોય તેને દૂર કરે છે.

દીપનીય ગુણ પણ પાચનીય ગુણને જ મળતો છે. ઉપરોક્ત ગુણોથી ચિત્રક જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. વળી અરુચિને પણ દૂર કરી ભૂખ લગાડે છે. પંડિત ભાવમિશ્રે ચિત્રકને તે કારણે જ 'વહ્નિકૃત્' (જઠરાગ્નિ કરનારો) પણ કહ્યો છે.

ચવકની પેઠે ચિત્રક પણ ગુદરોગોનું આગળ પડતું ઔષધ છે. ગુદશૂળ, ગુદશોધ અને અર્શ(હરસ)માં અનેક રીતે તેનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ થાય છે. ચિત્રક શૂલ્કન, અર્શોક્ન અને વાતક્ન હોવાથી ગુદશૂળ અને વાતાર્શ(વાયુને

કારણે થયેલા હરસ-મસા)ને ખાસ મટાડે છે. વાયુના મસામાં ચિત્રકમૂળની છાલ, ટંકણક્ષાર, હળદર અને ગોળ સમાનભાગે પીસી લેપ કરવાથી હરસ, ગુદશોથ અને ગુદશૂળ મટે છે. માટીની દોણી-માટલીની અંદર ચિત્રકમૂળનો ઘટ્ટ લેપ કરી તે સુકાય ત્યારે તેમાં ગાયનું દૂધ મેળવવું, તેની છાશ કરીને તે છાશનું રોજ સેવન કરવાથી બધી જાતના હરસ અને તેમાંય તે વાતાર્શ ખાસ મટે છે. તેમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલ ધી ગુદ-શોથ (સોજો) અને અન્ય કોઈ પણ જાતના સોજામાં પણ પરિણામદાયી છે. રક્તાર્શમાં બકરીનું દૂધ મેળવી તેનું માખણ બનાવી તે વાપરવું. ચિત્રક ત્રિદોષશામક હોવાથી રક્તાર્શ કે પિત્તાર્શમાં પણ ગરમ પડતો નથી. નાસાર્શમાં ચિત્રકાદિ તેલને ચક્રદત્તે વખાણ્યું છે.

ગુદા સિવાયના અન્ય શારીરિક સોજામાં પણ ચિત્રકનું સ્થાન આગળ પડતું છે. તે શોથઘ્ન ગુણવાળો, લઘુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, લેખન, ભેદન, તીખો અને કડવો હોવાથી પૈત્તિક કે રક્તજ સિવાયના બધા સોજામાં હિતાવહ છે. હાથીપગાના રોગમાં જે સોજો હોય છે તે કફજન્ય સોજાને મળતો જ આવે છે. તેના ઉપર ચિત્રકમૂળની છાલ અને દેવદારનો લેપ કરવાથી તે કારણે જ ઘણો ફાયદો થઈ જાય છે.

આયુર્વેદીય અનેક ઔષધોમાં ચિત્રકનો ઉપયોગ થાય છે. તેના ચિત્રક ચૂર્ણ, ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ, ચિત્રકાદિ વટી, ચિત્રકાદિ ક્વાથ, ચિત્રક ગુડ, ચિત્રક ઘૃત વગેરે ઉપરોક્ત રોગોમાં ખૂબ વ્યાપક પ્રમાણમાં યોજાય છે.

જેઠીમધ

મધુકં ચક્ષુષ્યવૃષ્યકેશ્યકઠ્ઠચવર્ણ્યબલ્ય

વિરજનીયરોપણીયાનામ્ ।

જેઠીમધ આંખોનું તેજ વધારનાર, જાતીય શક્તિ વધારનાર, વાળ વધારનાર, સ્વરને સારો કરનાર, વર્ણને ઊજળો કરનાર, બળ આપનાર, મળ-મૂત્રાદિની વિવર્ણતા દૂર કરનાર અને વ્રણ રૂઝવનાર ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સંહિતા સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

આપણાં અતિ સ્વાદિષ્ટ અને વ્યાપક ઉપયોગમાં લેવાતાં ઔષધોમાં જેઠીમધ ખૂબ માનીતું ઔષધ છે. તે પથ્ય, રસાયન, જીવનીય અને નિર્દોષ હોવાથી મોટા ભાગના રોગોમાં તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં, ચરકસંહિતામાં તેને ઉપરોક્ત બાબતોમાં શ્રેષ્ઠ શા માટે કહેલ છે તે સકારણ તપાસીએ :

□ ચક્ષુષ્ય : રસાયન, ત્રિદોષશામક, બલ્ય, જીવનીય, તેમજ મધુર-કડવું હોવાથી જેઠીમધ ચક્ષુષ્ય ગુણવાળું હોઈ શકે. તેનામાં કેવળ સીધો ચક્ષુષ્ય ગુણ તો ખરો જ. હંમેશાં રાત્રે ત્રિકલા ચૂર્ણ સાથે કે સ્વતંત્ર ચૂર્ણ ૧-૧ ચમચી પાણી કે દૂધ સાથે લેવું. મધ સાથે લેવાથી આંખોનું તેજ કાયમ

જળવાઈ રહે છે. સમામૃત લોહ કે સમામૃત યોગમાં પણ જેઠીમઘ હોય છે. આંખોના કોઈ પણ રોગમાં હંમેશાં અને છૂટથી જેઠીમઘનું સેવન હિતાવહ થાય છે. શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારના નેત્રયોગના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે. :

૧. તિમિરરોગ : જેઠીમઘ અને આમળાંનો ઉકાળો કરી સવારે-રાત્રે પીવાનું રાખવું. તેમજ તેનાથી આંખો ધોવી.

૨. ઉપપક્ષ્મ રોગ : પોપચાના આ રોગમાં જેઠીમઘના ઘી વડે આંખો પર શેક કરવો.

□ વૃષ્ય : વૃષ્ય એટલે વાજીકરણ ગુણવાળું ઔષધ. જેઠીમઘ શુકલ, બલ્ય, જીવનીય, રસાયન, મધુર, મધુર વિપાકી, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, શીતવીર્ય અને ત્રિદોષશામક હોવાથી વૃષ્ય ગુણવાળું છે. જેઠીમઘનો એક પર્યાય 'ક્લીતક' છે. તેનો અર્થ ક્લિબતા એટલે કે નપુંસકતાને દૂર કરનાર તેવો થાય છે.

જેઠીમઘના તાજા ૧૦ ગ્રામ ચૂર્ણમાં જરૂરી ઘી અને મઘ અસમાન ભાગે મેળવીને રોજ સવાર-સાંજ લેવાથી જાતીયશક્તિ કાયમ જળવાઈ રહે છે. અને ઉત્તેજના, સ્તંભનશક્તિ તથા કામેચ્છા વધે છે. તેનાથી શુક્રદોષ તેમજ અન્ય જાતીય રોગો પણ દૂર થાય છે.

□ કેશ્ય : કેશ્ય એટલે વાળ માટે હિતાવહ. મધુર, શીત, ત્રિદોષશામક, રસાયન, જીવનીય, બલ્ય, મધુર વિપાકી અને સ્નિગ્ધ હોવાથી જેઠીમઘ કેશ માટે હિતાવહ છે.

'સહસ્રયોગ'માં વાળને ખરતા અટકાવવા માટેનો એક પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે :

જેઠીમધ અને કાળા તલને ભેંશના દૂધમાં પીસી રોજ રાત્રે માથે લેપ કરી કપડું બાંધી દેવું.

□ કંઠ્ય : કંઠ્ય એટલે સ્વરને સારો કરનાર. અવાજ બેસી ગયો હોય તેમાં જેઠીમધ ખૂબ જ અસરકારક છે. તે મધુર, સ્નિગ્ધ, બલ્ય અને રસાયન હોવાથી કંઠને સુધારે છે. હંમેશાં જેઠીમધના મૂળ ચૂસવાથી કે તેનો શીરો મોંમાં રાખવાથી, ગોળી ચૂસવાથી કે તેનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી સ્વર હંમેશાં સારો જ રહે છે. ગાયકો તેમજ વક્તાઓને માટે તે ખૂબ જ હિતાવહ છે. ગળાના રોગમાં જેઠીમધની ગોળી – યષ્ટિમધુ વટી – ચૂસવાથી તુરત જ ફાયદો જણાય છે. તેમાં ઉધરસ મટાડવાનો ખાસ ગુણ હોવાથી ખરેખરી પડતી હોય તેને પણ મટાડે છે.

□ વર્ણ્ય : વર્ણ્ય એટલે વાન સારો કરનાર. ત્વચાનું સૌન્દર્ય કાયમ જળવાઈ રહે તે માટે રોજ દૂધ સાથે જેઠીમધ અને હળદર શરીરે ચોળી સ્નાન કરવાથી તેમજ દૂધ સાથે સવારે-રાત્રે ૧-૧ ચમચી પીવાથી વર્ણ્ય સારો થાય છે. જેઠીમધ મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, મધુર વિપાકી અને રસાયન હોવાથી વાન ઊઘડે છે. ઉપરાંત વિવર્ણતા, રક્તદોષ, વ્રણ, ચર્મરોગ વગેરેને કારણે વાન બગડ્યો હોય તો ફરીને પૂર્વવત્ કરી આપે છે.

□ બલ્ય : બલ્ય એટલે બળ આપનાર અથવા શક્તિપ્રદ. જેઠીમધ મધુર, મધુર વિપાકી, શીત, ત્રિદોષશામક, શુકલ, વૃષ્ય, જીવનીય, રસાયન, ગુરુ, સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણવાળું હોવાથી બલ્ય છે. તે શારીરિક, જાતીય અને માનસિક એમ

ત્રણેય પ્રકારની શક્તિ આપે છે. સાથે સાથે તે વજન પણ વધારતું હોવાથી બાળશોષ, વાર્ધક્યશોષ, શોષ, ક્ષય, કૃષતા વગેરે રોગોને દૂર કરે છે. પાણી, દૂધ, ઘી, સાકર કે ઘી, મધ સાથે મોટી માત્રામાં હંમેશાં જેઠીમધ લેવાથી કે યષ્ટિમધુ ઘૃત દૂધ સાથે લેવાથી બળ મળે છે. બળ હોય તેમાં વધારો થાય છે. જન્મગત, ઋતુગત કે રોગગત નબળાઈ આવેલ હોય તો તે દૂર થાય છે.

□ વિરજનીય : વિરજનીય એટલે મળમૂત્રની વિવરણતા દૂર કરી તેને મૂળ રંગમાં લાવનાર.

□ રોપણીય : રોપણીય એટલે રૂઝવનાર. વ્રણને મટાડવા માટે જેઠીમધનો આંતરબાહ્ય બંને રીતે ઉપયોગ થાય છે. સઘવ્રણમાં જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ દબાવી દેવાથી ખૂબ જ જલદી રૂઝ આવે છે. અંગ કપાઈ ગયું હોય તેના ઉપર પણ જેઠીમધમાં પકાવેલું જેઠીમધ ઘી (યષ્ટિમધુ ઘૃત) રેડવાથી પીડાનું શમન થાય છે અને રૂઝ પણ વહેલી આવે છે. સવારે-સાંજે હંમેશાં ૧-૧ ચમચી ચૂર્ણ લેવું જોઈએ. તે બલ્ય અને સંધાનીય ગુણવાળું હોવાથી ક્ષતક્ષીણ વ્યક્તિને પણ માફક આવે છે. આંતરડાંનાં ચાંદાં (અલ્સર) માટે તો જેઠીમધ અદ્વિતીય છે. દૂધ કે ઘી સાથે જેઠીમધનું ચૂર્ણ, યષ્ટિમધુ ક્ષીરપાક, યષ્ટિમધુ ઘૃત વગેરે તેનાં અસરકારક ઔષધો છે. શતાવરી સાથે જેઠીમધ આપવાથી વધુ ફાયદો થાય છે. તે અલ્સરના દરદીનું ઘટતું જતું વજન અટકાવે છે ને બળ આપે છે.

ધમાસો

દૂરાલભા પિત્તશ્લેષ્મપ્રશમનાનામ્ ।

ધમાસો પિત્ત અને કફનું પ્રશમન કરનારાં
ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

— ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

‘દૂરાલભા’ના સંસ્કૃત અન્ય પર્યાય ‘ધન્યયાસ’, ‘ધન્વયવાસ’ અને ‘ધન્યવાસ’ હોવાથી તેનો તદ્ભવ શબ્દ ‘ધમાસો’ ઊતરી આવ્યો હશે તેવું લાગે છે. ધમાસા જેવી જ એક બીજી વનસ્પતિ ‘જવાસો’ પણ છે. મોટે ભાગે આ બંને પર્યાય હોય તેવું પણ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તેમ નથી. તે બંને વનસ્પતિ જુદી છે. ધમાસાનું લેટિન નામ ‘ફેગોનિયા અરેબિકા’ છે, તો જવાસાનું છે ‘અલ્હાગીરેમારમ્’. ધમાસાના કાંટા નાના હોય છે, જ્યારે જવાસાના મોટા. વળી ધમાસાને શિંગ હોતી નથી જ્યારે જવાસાને શિંગ હોય છે. જોકે, ભાવપ્રકાશ નિઘંટુમાં આ બંને વનસ્પતિના ગુણ સમાન ગણાવ્યા છે તેથી એકના સ્થાને બીજું દ્રવ્ય ચાલી શકે તેમ છે. ધમાસાની એક જાત રાતો ધમાસો છે, જે રસ અને વિપાકમાં પ્રાયઃ કટુ (પચવામાં તીખો) હોવાથી ગરમ પણ ગણાવ્યો છે. અને તેમાં વાત-કફનતા વધુ હોય છે. આપણે ત્યાં સૂકા પ્રદેશમાં ધમાસો જોવા મળે છે. ઉપરાંત મથુરામાં ધમાસો થાય છે તેનાં પાન શરપંખાનાં પાન જેવાં જ હોય છે. અરબસ્તાનમાં

સારી જાતનો ધમાસો થાય છે, જેમાંથી 'તુરંજબીન' કાઢીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત સૂત્રમાં મહર્ષિ ચરકે ધમાસાને પિત્તકફ્ઠન કહ્યો છે. છતાં તેમાં ત્રિદોષશામક ગુણ પણ છે. કોઈક ગ્રન્થમાં ઉષ્ણ પણ કહ્યો છે, છતાં ધમાસો પ્રાયઃ શીત છે.

હવે, ધમાસો પરમ પિત્તઘ્ન અને પરમ કફઘ્ન કઈ રીતે છે તે જોઈએ :

(૧) પિત્તપ્રશમનાનામ્ : ચરકોક્ત સૂત્રમાં 'પિત્ત' શબ્દ આગળ હોવાથી ધમાસામાં ચરકોક્ત પિત્તપ્રશામક ગુણ વધુ પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ. કારણ કે રસમાં કડવો, તૂરો અને મધુર છે. અને ગુણમાં તથા વીર્યમાં શીતળ છે. ચિકિત્સાના લાંબા અનુભવે એમ લાગ્યું છે કે કફવાતશામક દ્રવ્યો આયુર્વેદમાં પુષ્કળ છે, પરંતુ પિત્તકફ્શામક ઘણાં થોડાં. ચિકિત્સા માટે આવતા રોગો પ્રાયઃ એકદોષજ તો કોઈક હોય છે, પ્રાયઃ દ્વન્દ્વજ હોય છે. એમાં પિત્તકફ્જ કે ત્રિદોષજ રોગોમાં ધમાસો છૂટથી વાપરી શકાય તેવું ઔષધ છે. પૈત્તિક રોગોમાં ધમાસો આ પ્રમાણે યોજવો :

૧. દાહ : 'ધન્વન્તરિ નિઘંટુ'માં ધમાસાને 'દાહ-વિનાસિની' એટલે કે દાહનાશક કહેલ છે. ધમાસાનું ઘી-દૂધમાં ખાવાથી દાહનું ખાસ પ્રશમન થાય છે. ધમાસાનું રથી ૪ ગ્રામ ચૂર્ણ ઘી-ખાંડ સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. ધમાસાનો ઉકાળો ઠંડો કરીને દાહના દરદીએ ઘી નાખીને પીવો અથવા ધમાસા ઘૃતનું દૂધમાં સેવન કરવું.

૨. ભ્રમ : ધમાસાનો ઉકાળો કરી તેમાં ઘી મેળવીને

ઠંડો કરી સવારે-રાત્રે પીવો, અથવા ધમાસા ઘૃત ૧-૧ ચમચી પીવું. તે અપ્રાપ્ય હોય તો ધમાસા ઘનવટી ૪-૪ ગોળી અથવા ધમાસા ચૂર્ણ ૪-૪ ગ્રામ દૂધ સાથે લેવું.

૩. મુખપાક : ધમાસાનો ઉકાળો ઠંડો થતાં કોગળા ભરવા. તાલુપાક એટલે કે તાળવામાં ચાંદી પડી હોય તો ધમાસાના સ્વરસમાં ખાંડનું ચૂર્ણ મેળવી ચાટણ જેવું બને ત્યાં સુધી ઘૂંટી તાળવે લગાડતા રહેવાથી તુરત જ રાહત અનુભવાય છે.

૪. રક્તપિત્ત : શરીરના કોઈ પણ દ્વાર દ્વારા રક્તસ્રાવ થવો એટલે રક્તપિત્ત. તેમાં ધમાસાનો ઉકાળો ઠંડો થાય ત્યારે ચંદન અને સાકરનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવું તેવું ચરક (ચિ.અ.૪)માં કહેવામાં આવ્યું છે.

૫. રતવા : આ રોગમાં સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયમાં વધેલી ગરમી કારણભૂત હોવાથી ધમાસા ઘૃત ૧૦-૧૦ ગ્રામ સવારે-રાત્રે દૂધ સાથે લેવું હિતાવહ થાય છે.

૬. તૃષ્ણા : તરસ વધુ લાગ્યા કરતી હોય તે રોગમાં ધમાસાની પોટલી મૂકીને ઉકાળેલું પાણી ઠંડું કરીને પીવું અથવા ધમાસાનું ચૂર્ણ ઘી-સાકરમાં લેવું. અથવા ધમાસાનું ચમચી ચૂર્ણ દિવસમાં બે-ચાર વખત દૂધ સાથે લેવું. ધમાસાનો સ્વરસ પણ ખાંડ-ઘી મેળવીને લઈ શકાય.

૭. અમ્લપિત્ત : ધમાસાનો ઉકાળો ઠંડો કરીને લેવો. તેમાં ઘી-ખાંડ મેળવી શકાય અથવા ધમાસા ઘૃત લેવું. તેનો તાજો સ્વરસ પણ ઘી મેળવીને લઈ શકાય. તે શીતળ, સારક અને કડવો હોવાથી અમ્લપિત્તમાં હિતાવહ છે.

(૨) કફપ્રશમનાનામ્ : ઘમાસો કફપ્રશામક દ્રવ્યોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેમાં તૂરો અને કડવો રસ છે. તેનો વિપાક કટુ (તીખો) થતો હોવાથી અને લઘુ ગુણ હોવાથી તે કફઘ્ન પણ છે. (જો કે, રાતો ઘમાસો કિંચિત્ ઉષ્ણ પણ માનવામાં આવેલ છે.)

નીચેના કફજન્ય રોગોમાં ઘમાસાનો આ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો :

૧. કફજન્ય ઊલટી (કફજ છર્દિ) : ઘમાસાનો ઉકાળો ઠરે ત્યારે મધ મેળવીને વારંવાર થોડો પાતાં રહેવાથી કફજ છર્દિ મટે છે તેવું ચરક (ચિ.અ.૨૩)માં કહેવામાં આવેલ છે.

૨. ચર્મરોગ : ખંજવાળ આવતી હોય તેવા લગભગ બધા જ ચામડીના રોગો કફપ્રધાન હોય છે. તેમાં ઘમાસાનો ઉકાળો પીવાથી, ઘમાસાના ઉકાળાથી સ્નાન કરવાથી તથા તેના ઉકાળા વડે ચર્મરોગ ઘોવાથી ફાયદો થાય છે.

૩. મેઢવૃદ્ધિ : ઘમાસાનો ઉકાળો ઠંડો થાય ત્યારે મધ મેળવીને સવારે-સાંજે લેવો.

૪. કફજ કાસ : સવારે ચીકણો પુષ્કળ કફ પડતો હોય તેવી કફની ઉઘરસમાં ઘમાસાની બીડી બનાવીને કે ચલમ ભરીને પીવાથી ઉઘરસ મટે છે. ઉકાળો પણ મધ મેળવીને પીવો.

૫. કફાર્શ : કફથી થયેલા મસા ઉપર ઘમાસાનાં ફૂલ વાટીને ચોપડવાં અને ઘમાસાની ઘૂણી લેવી; તેથી મસા ખરી પડે છે.

પીપરીમૂળ (ગંઠોડા)

પિષ્પલીમૂલં

દીપનીય પાચનીયાનાહ પ્રશમનાનામ્ ।

પીપરીમૂળ (ગંઠોડા) ભૂખ લગાડનાર
અને પાચન કરાવનાર તેમજ આનાહ (ગૅસથી
પેટ ફૂલવું) મટાડવામાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

પીપરીમૂળ (ગંઠોડા) ❀ ૫૧

પીપરીમૂળ એટલે લીંડીપીપરનાં મૂળ. તેના એક સંસ્કૃત પર્યાય 'અન્થિક' ઉપરથી તે ગંઠોડા નામે ઘેર ઘેર પ્રચલિત છે. ડોશીવૈદકમાં પીપરીમૂળનું સ્થાન ઘણું આગળ પડતું સચવાઈ રહેલું છે. પીપરીમૂળમાં લીંડીપીપરના જેવા ઘણા ગુણ હોવા છતાં બે-ત્રણ બાબતમાં ઘણો તફાવત પણ છે. જેમકે લીંડીપીપર શિરોવિરેચન ગુણવાળી તથા રસમાં તીખી હોવાથી નિદ્રાપ્રદ નથી, જ્યારે પીપરીમૂળ નિદ્રાપ્રદ છે. લીંડીપીપર અનુષ્ણાશીત અને મધુર વિપાકી હોવાથી ગરમ પડતી નથી, જ્યારે પીપરીમૂળ ગરમ પડે છે. તેનો એક પર્યાય 'ઉષ્ણ' પણ છે.

આમ તો, પીપરની જેમ પીપરીમૂળમાં અનેક રોગ-પ્રતિરોધક અને રોગનિવારક ગુણ છે. જેમ કે તે ગોળો, અરુચિ, ઉદરશૂળ, કૃમિ, બરોળ વધવી, મંદાગ્નિ, આમ જેવા પેટના મોટા ભાગના રોગોને મટાડે છે. ઉપરાંત શ્વાસ, ક્ષય પણ ઘટાડે છે. કફવાતઘ્ન હોવાથી કફના વીસ અને વાયુના અંશી રોગોમાં પણ હિતાવહ છે. છતાં મહર્ષિ ચરક ઉપરોક્ત સૂત્રમાં કહે છે તે રીતે તે પરમ દીપન, પાચન અને આનાહ (ગૅસ)ને ખાસ મટાડે છે. આ ત્રણેય બાબતમાં ગંઠોડા કઈ રીતે સર્વોત્તમ છે તે જોઈએ.

૧. સર્વોત્તમ દીપનીય : દીપનીય એટલે ભૂખ લગાડનાર. ઘણા લોકોને પાચન થતું હોય છે, પણ ભૂખ લાગતી નથી હોતી. આવાં ભૂખ લગાડનાર દ્રવ્યોમાં વરિયાળી, અજમો, હિંગ વગેરે ઘણાં દ્રવ્યો ગણાવી શકાય. છતાં તે બધાંમાં પીપરીમૂળ સર્વોત્તમ છે. કારણ કે તે રસમાં તીખાં, ગુણમાં

પર * સર્વોત્તમ ઔષધો

ગરમ, હળવાં અને પાચન કરાવનારાં છે. કબજિયાત રહેતી હોય તેવા દરદીના મળનું ભેદન કરીને પણ તે ભૂખ લગાડે છે. પીપરીમૂળનો દીપનીય ગુણ વધુ મેળવવા તેને વરિયાળીના કે સુવાના ચૂર્ણ સાથે બમણા માપે મેળવી ગરમ પાણી સાથે, છાશ સાથે કે લીંબુના રસ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત રથી ૪ ગ્રામ લેવું જોઈએ.

૨. સર્વોત્તમ પાચનીય : પાચનીય એટલે ખોરાકનું પાચન કરાવનાર. કેટલાંક દ્રવ્યો ભૂખ લગાડે છે પણ પાચન કરવામાં મદદગાર થતાં નથી, જ્યારે ગંઠોડા એવા છે કે જે ભૂખ પણ લગાડે છે અને પાચન પણ કરાવે છે. આ બંને મહત્વના ગુણને કારણે પ્રાયઃ પેટના તમામ રોગોમાં ગંઠોડા વાપરી શકાય છે. સૂંઠ, આદું, હરડે વગેરે દ્રવ્યો પાચન કરાવનારાં છે, છતાં પીપરીમૂળનો પાચનીય ગુણ એમનાથી પણ વધારે છે તેથી અજીર્ણ-અપચાના દરદીએ સવારે-સાંજે-રાત્રે ૧-૧ ચમચી ગંઠોડાનું ચૂર્ણ છાશ, આદુંનો રસ, સૂંઠનો ઉકાળો કે લીંબુના રસમાં લેવું. સાથે કબજિયાત હોય તો હરડે ચૂર્ણ સાથે સવારે-રાત્રે લેવાથી વધુ હિતાવહ બનશે. પીપરીમૂળના પરમ પાચનીય ગુણ પાછળ પણ તેમાં રહેલ તીખો રસ, ઉષ્ણ અને લઘુ ગુણ, ભેદન ગુણ, કફઘ્ન અને વાતઘ્ન ગુણ, પિત્તકર ગુણ વગેરે કોઈ શકે.

૩. સર્વોત્તમ આનાહહર : આનાહ એટલે પેટ અને પેડુમાં વાયુ ભરાઈને ઢમઢોલ થઈ જવું, જેને લોકભાષામાં આજે 'ગૅસ' કહે છે. આફરા-આફરીમાં પણ આ રીતે જ પેટમાં વાયુ ભરાય છે, પરંતુ તેમાં સાથે શૂળ હોય છે; જ્યારે

પીપરીમૂળ (ગંઠોડા) * ૫૩

આનાહમાં શૂળ હોતું નથી. આટોપ પણ આનાહને મળતો જ રોગ છે એટલે આ ગંઠોડા આનાહ ઉપરાંત આટોપ અને આફરો હોય તેવા દરદીને પણ આપી શકાય. પીપરીમૂળમાં વાયુનાશક, પાચન, ભેદન અને અનુલોમન (અનુલોમન ગુણ શાસ્ત્રમાં કહેલ નથી છતાં તે પ્રકારના ગુણ હોવાથી કિંચિત્ અનુલોમન કહી શકાય.) હોવાથી આનાહને મટાડે છે. ગંઠોડા રૂક્ષ હોવાથી આનાહના દરદીને વાયુહારકતાનો ગુણ વધુ મળે તે માટે તેની જૂના ગોળ અને ગાયના ઘીમાં કે તલતેલમાં ગરમગરમ રાબ કરીને આપવી અથવા ગરમ પાણી, સંચળ કે લીંબુનો રસ મેળવેલ પાણી સાથે ૧થી ૨ ગ્રામ વારંવાર આપવાથી ઘણો લાભ થશે. હરડે, હિંગ કે હિંગાષ્ટકમાં મેળવીને પણ ગંઠોડા આપી શકાય. ફૂલી ગયેલા પેટ પર હિંગ અને સંચળ સાથે પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ મેળવી તેમાં થોડું તલતેલ મેળવીને ગરમ લેપ પણ તુરત રાહત આપી શકે. આધ્માનમાં તો આ પ્રલેપ અકસીર કામ આપે.

લાંબી માંદગી બાદ અને તેમાંય તે પેટના રોગીની લાંબી માંદગી બાદ પાચન-દીપન પુનઃ પૂર્વવત્ કરવા માટે તેમજ લાંબા ધાર્મિક કે આરોગ્યલક્ષી ઉપવાસ બાદ તેમ જ પ્રસૂતિ પછી આપણે ત્યાં ગાયનું ઘી અને જૂના ગોળમાં ગંઠોડાની આછી રાબ બનાવીને ગરમ ગરમ પિવરાવવાની પ્રથા યુગોથી આજે પણ જળવાઈ રહી છે. તેની પાછળ આયુર્વેદની ઉપરોક્ત સમજ વ્યક્ત થયા વિના રહેતી નથી.

પુષ્કરમૂળ

પુષ્કરમૂલં

હિક્કાશ્વાસકાસપાર્શ્વશૂલ હરાણામ્ ।

પુષ્કરમૂળ હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને
પડખાના દુખાવાને મટાડનારાં ઔષધોમાં
સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૭

પુષ્કરમૂળ * ૫૫

અતિ મહત્વનાં ઔષધોમાં પ્રાચીનયુગથી જ પુષ્કરમૂળને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. અને તે કારણે તે ભારતીય જ નહીં પણ આંતરરાષ્ટ્રિય ઔષધોમાં પણ સ્થાન પામ્યું છે. ઈ.સ. પૂર્વે પણ આપણે ત્યાંથી પુષ્કરમૂળ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પરદેશ જતાં, જેના પુરાવા અનેક ગ્રન્થો દ્વારા મળી આવે છે.

‘થીઓકે કસરૂખા’ પુસ્તકમાં એક એવી માહિતી અપાયેલી છે કે મિલિપ્સ શહેરના સૂર્યમંદિરમાં ઈ.સ.પૂ. ૨૪૩માં સિરિયાના રાજા સેલ્યૂકસે અને તેના ભાઈ ઍન્ટિઓકસે પુષ્કરમૂળનો હોમ કર્યો હતો. ડાયોકોરાઈડીસે લખ્યું છે કે તેમના દેશમાં ભારતનાં પુષ્કરમૂળ અરબસ્તાન દ્વારા ખૂબ આયાત થતા. ‘તોફેતુલ મિનીમિન’ નામના ગ્રન્થમાં પણ પુષ્કરમૂળ વિષે માહિતી છે.

આપણા પ્રાચીન આધારગ્રન્થોથી શરૂ કરીને છેલ્લામાં છેલ્લા માન્ય ગ્રન્થો અને નિઘંટુઓમાં પુષ્કરમૂળના ગુણદોષ આપવામાં આવેલા છે જ. પરંતુ, પુષ્કરમૂળને સોળમી સદીથી સંદિગ્ધ અને અલ્પપ્રાપ્ય ઔષધિ માનવામાં આવે છે. ‘અભાવે પુષ્કરમૂળે કુષ્ઠં સર્વત્ર ગૃહ્યતે – પુષ્કરમૂળ મળતાં ન હોવાથી તેના બદલે કઠ (ઉપલેટ)નાં મૂળ બધે જ વપરાય છે; એવું ખુદ મહાવૈદ્ય ભાવમિશ્રે સોળમી સદીમાં લખ્યું છે. તેથી, આજ સુધી કઠ કે એરંડમૂળનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. પરંતુ ‘નિઘંટુ આદર્શ’ના કર્તા સ્વ. વૈદ્ય શ્રી બાપાલાલભાઈ નોંધે છે કે કાશ્મિરના ટંગમર્ગમાં સફેદ અને સુગંધી સાચું

પુષ્કરમૂળ ઉછેરવામાં આવે છે. પુષ્કરમૂળનો સંસ્કૃત પર્યાય 'કાશિમર' પણ છે.

શાસ્ત્રકારોએ પુષ્કરમૂળના અનેક ગુણ અને અનેક ઉપયોગ દર્શાવ્યા છે પરંતુ ચરકસંહિતાના યજ્ઞપુરુષીય નામના પચીસમા અધ્યાયમાં શ્રેષ્ઠ 'ઔષધોની યાદીમાં પુષ્કરમૂળને હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને પાર્શ્વશૂળમાં શ્રેષ્ઠ કહેલ છે, કારણકે તે કફવાયુનાશક, ઉષ્ણ, કટુ (તીખું) છે. વળી તે તે રોગ માટે તે વ્યાધિવિપરીત ગુણ ધરાવે છે. પ્રાણોદાનવ્યાન વાયુ, ક્લેદક અને અવલંબક કફને શુદ્ધ કરી વાયુના શીતત્વ સામે ઉષ્ણત્વ ગુણ આપી ઉક્ત રોગોને તુરત કાબૂમાં લે છે. આ રોગોમાં દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત પુષ્કરમૂળનું તાજું ૧થી ૨ ગ્રામ ચૂર્ણ મધ સાથે લેવું જોઈએ. 'ચક્રદત્ત'માં ઉધરસ અને શ્વાસને મટાડવા માટે પુષ્કરમૂળ સાથે હરડે, અજમો અને હિંગ સમભાગે મેળવીને સવારે, સાંજે અને રાત્રે ગરમ પાણી સાથે ૧-૧ ચમચી લેવાનું સૂચવાયું છે. 'શોઢલ નિઘંટુ'ના કર્તા શોઢલ વૈદે તો પુષ્કરં પાર્શ્વરુક્શ્વાસકાસહિક્કાજ્વરાપહમ્ । કહીને પુષ્કરમૂળ પડખાનો દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી તેમજ તાવને મટાડનારાં દ્રવ્યોમાં મુખ્ય છે એવું કહ્યું છે. તાવને મટાડનારો તેનો ગુણ પણ યાદ રાખવા જેવો છે. અહીં વાતજ્વર, કફજ્વર, કફવાતજ્વર (ફ્લૂ), નવજ્વર વગેરે સમજવા જોઈએ. 'ફ્લૂ' રોગનું સંક્રમણ ચાલુ હોય ત્યારે પુષ્કરમૂળનો હોમ કે ધૂપ કરવાથી રોગ ફેલાતો અટકી શકે.

વિશેષાત્ પાર્શ્વશૂલહત્ - પુષ્કરમૂળ લેવાથી પડખાનો

દુખાવો ખાસ મટે છે.' તેવું ભાવપ્રકાશ ગ્રન્થનું કહેવું છે. જેને આધારે આજે પણ પાર્શ્વશૂળમાં પુષ્કરમૂળ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. પાર્શ્વશૂળનો અર્થ કેટલાક પડખાનું શૂળ ઉપરાંત 'પ્લુરસી' પણ કરે છે. બાહ્ય લેપ રૂપે પણ પુષ્કરમૂળનો ગરમ જાડો લેપ કરવાના પણ અનુભવો કરવા જોઈએ.

ઉપર કહેલા રોગોમાં સ્વતંત્ર કે તેનાં અનેક ઔષધોમાં આંશિક ઔષધ રૂપે પુષ્કરમૂળ બહોળા પ્રમાણમાં વપરાય છે અને સાચું ઔષધ હોય તો પરિણામ પણ મળે છે. ઉપરાંત શ્વાસ, હેડકી જેવા રોગમાં ઈમર્જન્સી પરિણામ મેળવવા પુષ્કરમૂળનું ધૂમપાન કરાવવાના અને તેની ધુમાડી-નાહ આપવાના પણ અનુભવો કરવામાં આવે તો સારું જ પરિણામ મળવાની શક્યતા છે.

ઉપરોક્ત સૂત્રના વિવેચનમાં સુસંગત ન હોવા છતાં એક નોંધ લેવાની છૂટ લઉં કે 'જ્ઞાનભૈષજ્ય મંજરી' નામની ખૂબ નાનકડી પુસ્તિકામાં શ્રેષ્ઠ ઉપચારનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે તેમાં પુષ્કરમૂળને સ્વરભેદમાં શ્રેષ્ઠ આ શબ્દોમાં કહેલ છે.

શ્રીરામનામ્નિ કંઠસ્થિતે સ પાપ્મા સુદુર્દમઃ ક ઈવ ।

ક ઈવ દૃઢસ્વરભેદઃ પૂષ્કરમૂલે મુખાન્તઃ સ્થે ॥

જેના કંઠમાં શ્રીરામનું નામ હોય તો તે કાંઈ પાપી કે દુખિયો હોઈ શકે ? તેમ પુષ્કરમૂળ જેના કંઠમાં (ચૂસવામાં આવતું) હોય તેનો જૂનો-ભારે સ્વરભેદ મટ્યા વિના રહે ?

મીઢળ

મદનફલં વમનાસ્થાપનાનુવાસનોપયોગીનામ્ ।

મીઢળ વમનકર્મ, આસ્થાપન તથા
અનુવાસન નામના બંને બસ્તિકર્મ માટેનાં
ઉપયોગી ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૭

વામક (ઊલટી કરાવનાર) દ્રવ્યોની યાદીમાં મદન-મધુક (મીઢળ-જેઠીમધ)થી પ્રારંભ કરીને તેમાં મીઢળને સર્વ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. 'વમનદ્રવ્યાણાં મદનફલાનિ શ્રેષ્ઠાનિ' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. મીઢળમાં મુખ્ય ગુણ વામક હોવાથી આજે પણ પંચકર્મની એક ક્રિયા રૂપે વમનકર્મમાં મીઢળનો જ ઉપયોગ મુખ્યત્વે થાય છે. જો કે, તેમાં ઉપગ દ્રવ્ય રૂપે જેઠીમધ; કફળ અને ઉગ્રવામક રૂપે વજ, લીંડીપીપર વગેરે દ્રવ્યો ઉમેરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ મોટી માત્રામાં એટલે કે રથી ૪ ગ્રામ મીઢળના બીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીએ કે મધ સાથે ચાટે તો મોટે ભાગે ઊલટી થવાની શક્યતા છે. વિષ, આહારવિષ, ઊલટીના ઉછાળા આવવા વગેરેમાં સદાવામ્ય દરદીને આ રીતે મીઢળ પિવરાવી શકાય. પરંતુ ઉપરોક્ત સૂત્રમાં મીઢળનો ઉપયોગ પંચકર્મના એક ભાગ રૂપે - વમન કર્મ રૂપે ઉપયોગ કરવાનું સૂચન છે; જેમાં તેનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં સ્નેહન-સ્વેદનાદિ

પૂર્વક્રિયા કરવામાં આવે છે. આયુર્વેદના એકેએક મહર્ષિઓએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યું છે કે કફજન્ય તમામ રોગને મટાડવા માટે વમનકર્મ મુખ્ય છે. તેથી એમ કહી શકાય કે કફજન્ય તમામ રોગોને મટાડનારાં તમામ ઔષધોમાં મીંઢળ શ્રેષ્ઠ છે. વમન કરાવનારા તમામ પંચકર્મ ચિકિત્સકોનો વ્યાપક અનુભવ છે કે અનેક પ્રયોગો બાદ વામક દ્રવ્યોમાં ઉત્તમ સ્થાન તો મીંઢળને જ આપી શકાય, કારણ કે તે સૌથી વધુ સારાં પરિણામો આપી શકે છે અને વ્યાપત્તિઓના ભય ઘટાડે છે.

આમજનતા માટે મીંઢળનો સૌથી વધુ પરિચય તો, લગ્ન વખતે વરના હાથે બાંધવામાં આવે છે તે હોય છે. અહીં પણ તેનો વામક ગુણ ઉપયોગમાં લેવાનો હેતુ હશે તેમ લાગે છે. લગ્નોત્સવમાં મુખ્ય વ્યક્તિ તો વર હોય છે. જાનમાં વર એકડો છે, બાકીનાં બધાં મીંડાં જ. તેથી વરનું રક્ષણ એ મુખ્ય બાબત ગણવામાં આવે છે. આહારવિષને કારણે, વેરઝેરને કારણે દગા રૂપે વિષપાન કરાવી દેવાની કે ગામડામાં જૂના જમાનામાં સર્પદંશ જેવા અકસ્માતમાં વિષ ચડવાની વગેરે દહેશતમાં ઈમર્જન્સી ઔષધ રૂપે સઘ વમન કરાવનાર મીંઢળ વરના હાથે જ બાંધેલ હોય તો ક્યાંય શોધવા જવું ન પડે. જાનમાં કે માંડવે કોઈ પણ વ્યક્તિને વમનની જરૂર પડે ત્યારે વરના કાંડેથી મીંઢળ તુરત મેળવી શકાય; કારણ કે વરને બધા જ ઓળખતા હોય છે અને તેને સલામત અને સ્થિર સ્થળે ઉતારામાં રહેવાનું હોવાથી તેને શોધવાનો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત ન થાય.

૧૯

મોથ

મુસ્તં સંગ્રાહકદીપનપાચનીયાનામ્ ।

સંગ્રાહક, દીપનીય અને પાચનીય
ઔષધોમાં મોથ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

મોથના ભદ્રમોથ, નાગરમોથ, ક્ષુદ્રમોથ અને જલમોથ

મોથ * ૬૧

એવા ચાર પ્રકાર છે. અહીં વૈદ્યવર ચરકે જે ગુણ આપેલા છે તે ભદ્રમોઘ અથવા નાગરમોઘ (સાઈપરસ સ્કેરિયોરસ)ના સમજવા. આનુપદેશ (જલીય પ્રદેશ)માં ઊગેલી મોઘ વધુ ગુણવાન ગણાય છે.

ઉપરોક્ત સૂત્રનું વિવેચન આ રીતે થઈ શકે :

૧. સંગ્રાહક :

ગ્રાહી ગુણ જેનામાં સવિશેષ રહેલો હોય તે મળને બાંધનાર સંગ્રાહી ગુણવાળા ઔષધને સંગ્રાહક કહેવાય છે. ઝાડા અને ગ્રહણીમાં સ્તંભન એટલે કે મળને થંભાવી દેનાર ઔષધો યોજવામાં આવે તો વાયુપ્રકોપ થતો હોવાથી તેને બદલે ગ્રાહી ગુણવાળાં યોજવાં તે વધુ હિતાવહ છે. કારણ કે સરવાળે તેનાથી કોઈ પ્રતિક્રિયાની સંભાવના રહેતી નથી. આયુર્વેદના તમામ આધારગ્રન્થોએ અને તેમાંય તે ચરક સંહિતાએ અતિસાર-ગ્રહણીમાં મોઘનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. મોઘ પરમ સંગ્રાહક હોવા પાછળનું કારણ તેના બંધારણમાં રહેલ તૂરો અને કડવો રસ તથા શીતવીર્યતા છે. પ્રાચીનથી માંડીને અર્વાચીન વૈદ્યોએ દરેક જાતના અતિસારમાં નિર્દોષ એવી મોઘની સ્વતંત્ર કે યોગ રૂપે સંયોજના કરીને ચોક્કસ પરિણામ મેળવ્યું છે.

અતિસાર અને ગ્રહણીમાં મોઘના પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે :

૧. સર્વાતિસાર : સર્વ પ્રકારના અતિસાર જેવા કે વાતાતિસાર, પિત્તાતિસાર, કફાતિસાર, રક્તાતિસાર, આમાતિસાર વગેરેમાં વૈદ્યવર શોઢલે મોઘનો ઉકાળો ઠરે ત્યારે

મધ મેળવીને લેવાનું કહ્યું છે. સામાન્ય દરદી કે સામાન્ય વૈદ્ય જ્યારે અંશાંશ કલ્પના કરીને અતિસારનો પ્રકાર નક્કી ન કરી શકે ત્યારે આંખો મીંચીને કરી શકાય તેવો આ નિર્દોષ અને પરિણામદાયી પ્રયોગ છે.

૨. આમાતિસાર : સુશ્રુતાચાર્યે આમયુક્ત ઝાડામાં એક પ્રયોગ આ રીતે આપ્યો છે. સારી મોથ ૨૦ નંગ લેવી. તે મોથના વજનથી ત્રણ ગણું બકરીનું દૂધ અને તેટલું પાણી મેળવી પાણી બળે ત્યાં સુધી ઘીમા તાપે ઉકાળવું, પછી ગાળીને પી જવું. દિવસમાં બે-ચાર વખત આ પ્રયોગ કરી શકાય.

૩. પક્વાતિસાર : પક્વ એટલે નિરામ. પાણીમાં મળ તરે ત્યારે પક્વ અતિસાર ગણવામાં આવે છે. લૂ લાગવી વગેરે એકાએક કારણે ઝાડા થાય ત્યારે કેટલીક વાર નિરામ હોય છે. તેમાં મોથનો ઠંડો ઉકાળો મધ મેળવીને આપવો.

૪. રક્તાતિસાર : વૈદ્યવર શોઢલે બતાવેલ પ્રયોગ અનુસાર મોથનું બારીક ચૂર્ણ કરી, તેમાં સમભાગે સાકર મેળવીને મધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું.

૫. આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર : આંકડી આવીને પ્રવાહિકાની જેમ જળસ પડતું હોય તેવા આમાતિસારમાં દૂધ અને પાણીમાં મોથ ઉકાળીને પાવી. આમાતિસારમાં સૂંઠના ઉકાળેલા પાણીમાં મોથનો ઉકાળો લેવો હિતાવહ બને છે.

૬. બાળકોના ઝાડા : નાગરમોથનું બારીક ચૂર્ણ કરી ૧/૮ ગ્રામથી ૧ ગ્રામ (ચપટીથી માંડીને એક ચણા જેટલું) બકરીના દૂધમાં દિવસમાં ચારેક વખત પિવરાવવું (બાલચાતુર્ભદ્ર

ચૂર્ણમાં નાગરમોથ ચોથા ભાગે હોય જ છે).

૭. ગ્રહણી : ગ્રહણી રોગમાં 'મુહુહર દ્રવમ્, મુહુર સાન્દ્રમ્' ખાસ લક્ષણ હોવાથી જ્યારે પાતળા ઝાડા થાય ત્યારે નાગરમોથ, અતિવિષની કળી, સૂકું કાયું બીલું અને ઈંદ્રયવનો સમભાગે ઉકાળો કરી ઠરે ત્યારે મધ મેળવીને કે છાશ સાથે હિતાવહ થશે.

(૨) દીપનીય :

દીપનીય એટલે અગ્નિપ્રદીપક, જઠરાગ્નિને સતેજ કરનાર. દીપનીય દ્રવ્યો ભૂખ લગાડતાં હોવાથી તાવ, ઝાડા, ગ્રહણી, કૉલેરા, કફજ ઊલટી જેવા રોગોમાં દરદીની ભૂખ સાવ મરી જતી હોય છે ત્યારે રોગમુક્ત થતાં દરદીને રસમાં કડવી, તીખી; વિપાકમાં તીખી અને કફઘ્ન તથા આમપાયક એવી મોથનો ઉકાળો લેવામાં આવે છે. અરુચિમાં પણ મોથ હિતાવહ છે.

(૩) પાયનીય :

પાયનીય એટલે ખાધેલું પચાવનાર. અપચો, અજીર્ણ વગેરે પાયનતંત્રના રોગો દૂર કરનાર, રસમાં તીખી, કડવી અને વિપાકમાં તીખી હોવાથી મોથ પાયનનો ગુણ ધરાવે છે. રાજનિઘંટુકારે તેનો 'પાયનીય' ગુણ વર્ણવ્યો છે તો ભાવપ્રકાશ નિઘંટુકારે તેને 'દીપનપાયનમ્' કહેલ છે.

'જ્વરમધ્યે તું પાયનમ્ - જ્વરની મધ્ય અવસ્થામાં પાયન ઔષધ આપવું' એ સૂત્ર અનુસાર જ્વરમાં 'મુસ્તાજળ' પણ આપવામાં આવે છે.

૨૦

રાસ્ના

રાસ્ના વાતહરાણામ્ ।

રાસ્ના વાયુહારક દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

વાયુના રોગોની સંખ્યા વધુ હોવાથી વાયુનાશક ઔષધોની સંખ્યા પણ આયુર્વેદમાં વિપુલ છે. પરંતુ તે બધાં જ વાતઘ્ન દ્રવ્યોમાં મહર્ષિ ચરકે યજ્ઞપુરીષીય અધ્યાયમાં ઉપરોક્ત સૂત્ર આપ્યું છે. તે પહેલાં અને આજપર્યન્ત આયુર્વેદમાં

રાસ્નાનો બહોળો ઉપયોગ થયો છે. અનેક નિઘંટુકારોએ પણ તેનાં ગુણગાન ગાયાં છે. જો કે, વાયુને હરનારા દ્રવ્ય તરીકે દિવેલ જેટલા છેદ ઉડાડી શકે છે, તેટલા આ ઉડાડી નથી શક્તું. તેમાં તો કેવળ ઉષ્ણ અને ગુરુ ગુણ વાયુના શીત અને લઘુ ગુણ છેદ ઉડાડે છે, વાયુને મટાડવાની અગ્રતા કદાચ રાસ્નાએ વ્યાધિવિપરીત ગુણથી પણ મેળવી હોય, કારણ કે વ્યાધિવિપરીત ગુણનું પણ આયુર્વેદમાં ખૂબ મહત્ત્વ છે. હજારો વર્ષોથી વૈદ્યોએ સ્વતંત્ર કે યોગાંશ રૂપે આંતર કે બાહ્ય રૂપે રાસ્ના મન મૂકીને ઉપયોગમાં લીધેલ છે. તેમાંના કેટલાક યોગ આજે પણ ખૂબ પ્રચલિત છે.

ઉદાહરણ રૂપે કહેવું હોય તો, આજે પણ ગુજરાતમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં વપરાતા રાસ્નાપંચક ક્વાથ, રાસ્નાસમક ક્વાથ, યોગરાજ ગૂગળ, રાસ્નાદિ ગૂગળ, નારાયણ તેલ, પ્રસારિણી તેલ, બલાઘ તેલ, બૃહદ સૈન્ધવાદિ તેલ, મહામાષ તેલ, મહાવિષગર્ભ તેલ તેમજ બલારિષ્ટ વગેરેમાં રાસ્ના આંશિક રૂપે હોય છે. ઉપરાંત ચરકનો વાતહર ઉપનાહ, ચક્રદત્તનો આંત્રવૃદ્ધિમાં વપરાતો રાસ્નાષટક ક્વાથ, વૈદ્યયોગ રત્નાવલિનો ગલગ્રહ, ગલશુણ્ડી અને ગલાયુવૃદ્ધિમાં વપરાતો રાસ્નાદિ લેપ અસરકારક હોવા છતાં વધુ પ્રચાર પામ્યો નથી. વાતવ્યાધિમાં રાસ્નાદિ તેલના પણ અનેકવિધ ઉપયોગ છે. ચક્રદત્તે ગૃધ્રસી (રાંજણ)માં રાસ્ના અને ગૂગળની ઘી સાથે ગોળી કરીને લેવાનું કહ્યું છે. એંશી પ્રકારના વાયુના રોગોમાં શોધન-શમન ચિકિત્સા રૂપે વૈદ્યો ચૂર્ણ, ક્વાથ, ક્ષીરપાક, અવલેહ, તેલ, ઘૃત તેમજ ક્રિયાઓમાં પ્રલેપન, ઉદ્વર્તન,

અવસેચન, પરિષેક, લેખન, સ્વેદન, આસ્થાપન, નિરુહણ, ઉત્તર બસ્તિ, નસ્ય વગેરેમાં છૂટથી રાસ્નાનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે.

રાસ્નાનું આટલું બધું સ્થાન-માન હોવા છતાં વાતવ્યાધિઓમાં વપરાતાં રસ ઔષધોમાં આંશિક રૂપે કે ભાવના દ્રવ્ય રૂપે પણ પ્રાયઃ રાસ્નાનો ઉપયોગ થયો નથી તે સંશોધનનો વિષય ગણવો જોઈએ. અતિ પ્રચલિત એવા એકાંગવીર રસ, બૃહદ્ વાતચિંતામણિ રસ, યોગરાજ રસ, વાતવિધ્વંસન રસ, વાતારિ રસ તેમજ અતિ પ્રચલિત એવા અમર સુંદરી ગુટિકા, કાલારિ રસ વગેરેમાં રાસ્નાનો અંશ પણ નથી ! રસૌષધ ઉપરાંત પણ વાતારિ ગૂગળ, સિંહનાદ ગૂગળ, અજમોદાદિ ચૂર્ણ, ધાન્વન્તર તેલ, મલ્લ તેલ, વિષ્ણુ તેલ, શતાવરી તેલ, સહચર તેલ વગેરેમાં પણ રાસ્ના નથી ! કદાચ એનું કારણ રાસ્નાની સંદિગ્ધતા તો નહીં હોય ને ? હજારો વર્ષથી હજારો ટન વપરાતાં આ ઔષધની ઓળખ હજુ થઈ શકી નથી ! પ્રાંતેપ્રાંતમાં અને વૈદ્યવૈદ્યમાં તેનો મતભેદ ચાલુ હોવા છતાં રૂપે, રંગે, ગુણ અને પરિણામે ભિન્ન ભિન્ન હોય છતાં તેનો સતત ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. અને કેટલાકે તેની સંદિગ્ધતાને કારણે જાણીજોઈને ઉપયોગ ટાળી તેના સ્થાને અન્ય વાતઘ્ન દ્રવ્યોથી કામ ચલાવ્યું હશે. વ્યાપક અને વિશિષ્ટ એવા સર્વ વાતરોગોનું શ્રેષ્ઠ ઔષધ રાસ્ના આજે તો આયુર્વેદજગતની એક સમસ્યા છે જે નજીકના ભવિષ્યમાં પ્રયત્ન છતાં પણ કદાચ ન ઉકેલી શકાય.

વાવડિંગ

વિડંગો કૃમિઘ્નાનામ્ ।

વાવડિંગ કૃમિનાશક દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

કૃમિ-કરમિયા મુખ્યત્વે કરીને બાળકોને થતો રોગ છે. તે મોટી ઉંમર સુધી ચાલુ પણ રહી શકે છે અને મોટી ઉંમરે કારણ મળતાં શરૂ પણ થઈ શકે છે. કૃમિ કફજન્ય રોગ હોવાથી ખૂબ લપળો રોગ છે. કેટલીક વખત તો તે જીવનભર કેડો મૂકતો નથી. અને તાવ, ઉદરશૂળ, હૃદયશૂળ, અરુચિ, ઝાડા, ઊલટી, ચામડીના રોગો, શરીરની કાળાશ, કૃષતા, ભ્રમ વગેરે રોગો અને ઉપદ્રવો કર્યા જ કરે છે. બેક્ટેરિયોલોજીનું સંશોધન થયું નહોતું ત્યારે પણ મોટા ભાગના રોગોનું કારણ કૃમિ છે તેમ માનવામાં આવતું. વેદોમાં દંતકૃમિ અને કેશકૃમિનું વર્ણન છે તો ચરક-સુશ્રુતમાં મળાશયના, આમાશયના અને રક્તના કૃમિનું વિગતે વર્ણન છે. આયુર્વેદે આંતરકૃમિ અને બાહ્યકૃમિ એમ બે મુખ્ય પ્રકાર પાડ્યા છે. દરેક પ્રકારનાં અલગ કારણો, લક્ષણો અને ચિકિત્સામાં જણાવ્યા બાદ પણ એ તમામમાં વાવડિંગનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ સર્વોત્તમ માનવામાં આવ્યો છે.

કૌમારભૃત્ય એટલે કે બાળઉછેરના મહાન ગ્રન્થ કાશ્યપસંહિતાથી માંડી આજપર્યન્તના તમામ ગ્રન્થકર્તાએ વાવડિંગને આહાર-ઔષધ રૂપે બાળકો સાથે સમવાય સંબંધથી જોડી દીધા છે, કારણ કે બાળકોની કફપ્રકૃતિ, કૃમિનું કારણ, કફ અને કૃમિનું બંધારણ તે બધાથી બરાબર વિપરીત ગુણો વાવડિંગમાં છે. બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાયઃ કફની છે તો વાવડિંગ ઉષ્ણતીક્ષ્ણ અને રસમાં કટુ એટલે કે તીખાં હોવાથી કફબ્ધ છે. બાળકો પ્રાયઃ દૂધના આધારે જીવે છે. દૂધ મધુર, દ્રવ, સ્નિગ્ધ, શીત અને કફકર હોવાથી અને એ દૂધ-ખાંડ કે ગોળ મેળવીને પાવામાં આવે તો વિશેષ કફકર અને વિરુદ્ધ આહારરૂપ બનીને, મંદાગ્નિ કરીને કૃમિની ખાસ ઉત્પત્તિ કરે છે. ઉપરાંત બાળકો ગોળ, ખાંડ, ઘી, મીઠાઈઓ, મેંદો, બિસ્કીટ, દહીં, તલ, પિપરમીટ, આઈસક્રીમ, ગોળા, ફુલફી જેવાં મધુર અને કફકર દ્રવ્યો વધારે પસંદ કરતાં હોવાથી અને વાત્સલ્યને કારણે તેને વધુ ખાવા મળતાં હોવાથી કૃમિશત્રુ એવા વાવડિંગને કૃમિ થતા રોકવા કે થયા હોય તો મટાડવા રોજિંદાં આહાર-ઔષધમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. બાળક જન્મે ત્યારથી દૂધ પીતું રહે ત્યાં સુધી કેટલીક વાર તો સોળ વર્ષની બાળવય સુધી તે દૂધ સાથે, મધ સાથે કે ગોળ સાથે વાવડિંગ કે વાવડિંગનું ચૂર્ણ આપવાની પરંપરા છે. દૂધમાં અર્ધું પાણી ઉમેરી તેમાં દશેક નંગ વાવડિંગ નાખી ઘીમા તાપે ઊકળવા દઈ પાણી બળી જાય ત્યારે ગાળીને પાવામાં આવે છે, જેને 'વિડંગક્ષીરપાક' નામ આપી શકાય. આ પ્રયોગ બાળકો માટે અમૃતતુલ્ય છે. તે સિવાય સવારે-રાત્રે કે કૃમિ થયા હોય તો

દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત પણ વાવડિંગનું એકથી બે ગ્રામ
 ચૂર્ણ મધ સાથે, જૂના ગોળ સાથે ગોળી કરીને કે પાણી સાથે
 આપવામાં આવે છે. બાળક ઊંઘમાં દાંત કચકચાવે, ઉબકા
 કરે, લાળ પાડે કે મધુર ખોરાક ખૂબ ખાય કે ન જ ખાય
 ત્યારે કૃમિ હોવાની શંકા કરી તેને વાવડિંગનો ઉકાળો પણ
 આપે છે. કૃમિ માટે તૈયાર મળતાં પ્રાયઃ તમામ ઔષધોમાં
 અનિવાર્યપણે વાવડિંગ હોય છે. વિડંગાદિ ચૂર્ણ, વિડંગારિષ્ટ,
 કૃમિઘ્ન ચૂર્ણ, કૃમિકુઠાર રસ, કૃમિમુદ્ગર રસ, કૃમિ વિરેચન
 વટી, કીટમર્દન રસ, પલાશબીજાદિ ચૂર્ણ, કૃમિઘ્ન ક્વાથ તેમજ
 મુસ્તાદિ વટી વગેરે તેનાં ઉદાહરણો છે. કૃમિઘ્ન દ્રવ્યોમાં
 વાવડિંગની ભાવના શક્ય તેટલી વધુ આપવાથી તેની
 કાર્યશક્તિમાં ઘણો ઉમેરો થાય છે. આગળ કહ્યું તેમ વાવડિંગનો
 તીખો રસ અને ઉષ્ણ-તીક્ષ્ણ ગુણ કફનાશક હોવાથી કૃમિનાશક
 પણ છે. સ્વસ્થ રહેવા માટે હંમેશાં છએ રસોનું સેવન જરૂરી
 હોવાથી, બાળકો તીખો રસ લઈ શકતાં ન હોવાથી વાવડિંગમાં
 રહેલો સૌમ્ય સ્વરૂપનો તીખો રસ તીખા રસની ઊણપ દૂર
 કરે છે, તે જ રીતે બાળકોનાં ખાંડ, ઘી, ગોળ, મેંદો, કેળાં
 વગેરે આહારદ્રવ્યો સ્નિગ્ધ હોવાથી તેનાથી વિપરીત ગુણવાળાં
 વાવડિંગમાં રહેલો રૂક્ષ ગુણ બરાબર છેદ ઉડાડવામાં કામચાબ
 બને છે. ઘી, કેળાં, મીઠાઈ જેવા ગુરુ આહાર સામે વાવડિંગનો
 લઘુ ગુણ સમતુલન લાવી શકે છે. મંદાગ્નિ બાળકોનો ખાસ
 રોગ છે. તદ્જન્ય અજીર્ણ જ કૃમિ-ઉત્પાદનનું કારણ માનીએ
 તો વાવડિંગમાં રહેલો અગ્નિવર્ધક ગુણ કૃમિનાં મૂળભૂત
 કારણોને રોકે છે.

લાંબી વય સુધી જે દવા આપવાની હોય, કૃમિ જેવા મટાડવા મુશ્કેલ રોગમાં વર્ષો સુધી જે દવા આપવાની હોય તે નિર્દોષ જ હોવી જોઈએ. આજે કૃમિનાશક દવાઓના કોર્સ આપવામાં આવે છે તે કૃમિનાશક હોવાથી સરવાળે બાળકના કે કૃમિના દરદીનાં સમગ્ર શરીર સાથે ચેડાં કરનાર હોય છે. કોર્સ પૂરો થયા બાદ ફિક્કાશ, અશક્તિ, મંદાગ્નિ વગેરે વધારામાં મળતાં હોય છે. જ્યારે વાવડિંગ એવું નિર્દોષ અને રસાયન ગુણવાળું ઔષધ છે જે ઊલટાનું આરોગ્યમય લાંબું આયુષ્ય બક્ષે છે.

વાવડિંગનો આંતર ઉપયોગ જેમ કૃમિ મટાડવામાં અગ્રતમ છે તેમ તેનો બાહ્ય ઉપયોગ પણ છે. માથામાં જૂ, લીખ, વ્રણકૃમિ કે ખંજવાળમાં વાવડિંગના ઉકાળાથી જ માથું ધોવાનું હિતાવહ છે. દંતકૃમિમાં વાવડિંગના ગરમ કોગળા ભરવા કે વાવડિંગનું ચૂર્ણ દાઢ પર દબાવવું. રક્તકૃમિને કારણે ખંજવાળ, ગૂમડાં, ખરજવું જેવા ચામડીના રોગો થયા હોય ત્યારે વાવડિંગ લગાડવામાં કે તેનો ઉકાળો સ્નાન કરવા માટે ખાસ વપરાય છે. ગુદકંડૂમાં વાવડિંગના ઉકાળાનો ટબબાથ લેવો અથવા વાવડિંગની ધુમાડી લેવી તે પરિણામદાયી છે.

આયુર્વેદે તો વાવડિંગનો પર્યાય જ 'કૃમિઘ્ન' કહ્યો છે. અષ્ટાંગહૃદયના અંતમાં, ઉત્તરતંત્રના ચાલીશમા અધ્યાયના ઓગણપચાસમા શ્લોકમાં શ્રેષ્ઠ બાબતોના સંગ્રહમાં પણ 'કિમિષુ વિડંગમ્' - કૃમિ રોગમાં વાવડિંગ શ્રેષ્ઠ (ઔષધ) છે.' તે સૂત્ર લખ્યું છે, જે ઘેર ઘેર પહોંચતું કરવા જેવું છે.

शिरीष (सरसडो)

शिरीषो विषघ्नानाम् ।

शिरीष-सरसडो विषघ्न औषधोमां श्रेष्ठ
छे.

चरक सूत्र, अ. २५-४९

विषघ्न दशेमानि (विषनाशक दस द्रव्यो उणदर,
मञ्जठ, नसोतर, नानी अेलथी, काणुं नसोतर, यंदन, निर्मणी,

७२ * सर्वोत्तम औषधो

શિરીષ, ગૂંદો ને નગોડ)માં સર્વોત્તમ શિરીષ છે.

શિરીષને પ્રાચીનકાળથી જ આપણાં પૂર્વજો વિષ્ણુ વનસ્પતિ રૂપે વાપરતા આવ્યા છે. ગામડામાં અને આદિવાસી વિસ્તારમાં આજે પણ તે ઝેર ઉતારવા માટે વપરાય છે. આપણા દેશનાં વિશાળ જંગલો, અપાર નદીકિનારા અને અસંખ્ય ગામડાંમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સરસડો ઊગે છે અને ઉગાડવામાં આવે છે. જ્યાં સાપ જેવાં ઝેરી જાનવરોનો ભય વધારે હોય છે ત્યાં કુદરતી રીતે જ શિરીષ વધારે ઊગતાં જોવામાં આવે છે. શિરીષના બે પ્રકારમાં કાળો શિરીષ કે જેને લૅટિનમાં 'અલ્બિજિજ્યા લિબેક' કહે છે તેનામાં જ વધુ વિષ્ણુ ગુણ હોય છે. આ શિરીષને સુંદર ફૂલો આવે છે અને ઠંડીમાં બધાં જ પાન ખરી પડે છે. પરદેશી શિરીષ કે જેને 'રેઈન ટ્રી' કહે છે તેનાં પાન કાયમ લીલાં રહે છે અને જાતજાતનાં સુંદર ફૂલો આવે છે. સુશોભન માટે વવાતાં આ શિરીષમાં વિષ્ણુ ગુણ બિલકુલ નથી. શિરીષનાં મોટાં વૃક્ષ થાય છે અને તેનાં સંયુક્ત પર્ણ રાત્રે બિડાઈ જાય છે. કાળા શિરીષની અર્ધો ફૂટથી એક ફૂટ લાંબી શિંગો કે જેને પડિયા કહે છે તેમાં કઠણ, ચપટાં, ઘૂસરવર્ણાં આઠેક બીજ હોય છે, તેને શિરીષબીજ કહે છે, જેમાં વિષ્ણુ ગુણ સર્વાધિક હોય છે. શિરીષની ત્વચાનું કે તેની શિંગની ત્વચાનું ચૂર્ણ સામાન્ય રીતે ૩ ગ્રામ અને બીજનું ચૂર્ણ ૧થી ૨ ગ્રામ આપવામાં આવે છે. પત્રસ્વરસ પણ અર્ધા કપ જેટલો આપી શકાય. પરંતુ વિષમાં જ્યારે વમન કરાવી નાખવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે ત્યારે શિરીષના રસની, છાલના ઉકાળાની કે

શિરીષ (સરસડો) * ૭૩

બીના ચૂર્ણની શક્ય તેટલી મોટી માત્રા આપવી. સામાન્ય રીતે વિષ્ણુ હેતુથી શિરીષ તાજો જ વપરાય છે તેથી તેની ઔષધયોજના વધુ પ્રચલિત નથી. અપ્રાપ્ય અવસ્થામાં વાપરવા માટે કે દૂધીવિષમાં આપવા માટે શિરીષારિષ્ટની અને મહાશિરીષ અગદની યોજના કરેલી છે. બાહ્ય ઉપચાર રૂપે દંશસ્થાને વિષ, સોજા, દાહ, ખંજવાળ, દુખાવો દૂર કરવા શિરીષના સંયોજનવાળો દશાંગ લેપ ઘી સાથે, શિરીષ સ્વરસ સાથે, લીમડો કે તાંદળજાના રસ સાથે પ્રલેપ રૂપે લગાડવામાં આવે છે.

શિરીષનો સર્પવિષમાં વધુ ઉપયોગ હોય તેમ લાગે છે. ચરકસંહિતાના ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં એક શ્લોક આ રીતે છે :

રસે શિરીષપુષ્પસ્ય સપ્તાહમરીયં સિતમ્ ।

ભાવિતં સર્પદૃષ્ટાનાં નસ્યપાનાંજને હિતમ્ ॥

સફેદ મરીના ચૂર્ણને શિરીષના રસની સાત ભાવના આપી તે ચૂર્ણનો નસ્ય, ઔષધ અને અંજન રૂપે ઉપયોગ કરવો તે હિતાવહ છે. ટૂંકમાં, સર્પવિષમાં શિરીષનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ આ રીતે થઈ શકે :

૧. સ્વરસ : શિરીષનાં સારાં, તાજાં પાનનો રસ કાઢી વારંવાર એક એક કપ પાયા કરવો. વમન કરાવવું હોય તો મોટી માત્રામાં પિવરાવવો. તેમાં મીઠળનું ચૂર્ણ, લીમડાનો રસ કે અરીઠાનું પાણી પણ થોડું ઉમેરી શકાય.

૨. ચૂર્ણ : શિરીષની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૧-૧ ચમચી આપવું અથવા બીજનું ચૂર્ણ ૧થી ૨ ગ્રામ આપ્યા કરવું. ઘીનું

અનુપાન સર્પવિષમાં ઉત્તમ ગણાય છે. તે ન મળે તો તાંદળજાનો રસ અથવા પાણી પણ ચાલે. તેનાં ૧૦ ગ્રામ બીજું ચૂર્ણ ૧૦૦ ગ્રામ ઘીમાં આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

૩. ક્વાથ : શિરીષની અંતરછાલનો ઉકાળો વારંવાર આપવો. તેમાં ઘી ઉમેરવાથી ઝડપી પરિણામ મળે છે.

૪. લેપ : દંશસ્થાન પર શિરીષ બી અથવા શિરીષપત્રનો લેપ કરવો.

૫. નસ્ય : ઉપરોક્ત શ્લોકમાં કહેલ ચૂર્ણ અથવા શિરીષ બીજને મરીમાં મેળવીને અથવા અરીઠાના ફીણમાં ઘસીને નાકમાં ટીપાં પાડવાં.

૬. અંજન : ઉપરોક્ત બારીક ચૂર્ણનું આંખોમાં અંજન આંજવું અથવા અરીઠાનાં ફીણમાં શિરીષ બી ઘસીને આંજવું. અંજન કે નસ્ય પ્રયોગથી ઊંઘ, ઘેન કે મૂર્ચ્છા સામે રક્ષણ મળતાં વિષનું આક્રમણ ઓછું થશે અને ઝડપી ઊતરવા માંડશે.

મરીના ચૂર્ણને શિરીષની એક હજાર ભાવના આપીને તૈયાર કરેલ ચૂર્ણ સર્પવિષમાં અમોઘ ઔષધ રૂપે કામ આપે છે તેવો પણ ગ્રન્થાધાર મળી આવે છે.

ઉપરાંત, ઝેરકોચલાંના વિષ ઉપર પણ શિરીષ રસ આપવાનો ઉદ્દેશ છે. ઉંદરવિષમાં શિરીષની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૧થી ૨ ગ્રામ રોજ સવારે ઘીમાં કે પાણીમાં આપતાં રહેવું. શિરીષ પંચાંગનો ઉકાળો કરી તેમાં સૂંઠ, મરી, પીપર અને સિંધવ સમાન ભાગે મેળવીને ઠરે ત્યારે મધ નાખીને પિવરાવવાથી દરેક પ્રકારનાં વિષ ઊતરે છે.

સાલવણ (શાલિપર્ણી)

વિદારીગન્ધા વૃષ્યસર્વદોષહરાણામ્ ।

વિદારીગંધા (શાલીપર્ણી-સાલવણ-સમેરવો) વૃષ્ય ઔષધોમાં અને સર્વદોષો (વાત-પિત્ત-કફ) હરનારાં ઔષધોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

લઘુ પંચમૂળમાં વપરાતી શાલીપર્ણીનો જ એક પર્યાય વિદારીગંધા છે. સાલવૃક્ષનાં પ્રાન જેવાં પાન હોવાથી તેને

૭૬ * સર્વોત્તમ ઔષધો

શાલિપર્ણી કહે છે. શાલિપર્ણીનો જ અપભ્રંશ પર્યાય સાલવણ હશે તેમ લાગે છે. વિદારીકંદ જેવી ગંધ તેના મૂળમાંથી આવતી હોવાથી વિદારીગંધા પર્યાય અપાયો હશે. લાંબું આયુષ્ય ધરાવતી આ વનસ્પતિનો એક પર્યાય 'સ્થિરા' પણ છે. ઘણા મતભેદો પછી સાલવણનું લેટિન નામ 'એસ્મોડિયમ લેન્જેટિકમ' છે, તેવું સ્વ. બાપાલાલભાઈ વૈદ્યે જણાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત સૂત્રમાં ચરકસંહિતામાં વૃષ્ય એટલે કે જાતીયશક્તિ વધારનારાં દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવેલ છે. વૃષ્ય કહી શકાય તેવાં અગણિત ઔષધો આયુર્વેદમાં છે તેમાં સાલવણ શ્રેષ્ઠ કહેલ હોવા છતાં તેનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થતો નથી હોતો. સાલવણમાં વૃષ્યતાનો ગુણ તે મધુર, મધુર વિપાકી, શુક્રકર, બલકર, વયસ્થાપન, બૃહણ, રસાયન અને ત્રિદોષશામક ગુણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

વિદારીગંધાનો બીજો ખાસ ગુણ છે ત્રિદોષશામક. એટલે તે સર્વદોષહર દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલ છે. ગળો, આમળાં, સિંધવ, સુવર્ણ વગેરે ત્રિદોષશામક દ્રવ્યોમાં આ વિદારીગંધા વધુ પરિણામદાયી હોવાથી દશમૂળનો ઔષધીય ઉપયોગ આયુર્વેદે પુષ્કળ દર્શાવ્યો છે. લઘુ પંચમૂળમાં વપરાતી આ શાલિપર્ણી રસમાં કિંચિત્ મધુર, વિપાકમાં મધુર, વીર્યમાં ઉષ્ણ, ગુણમાં ગુરુ તેમજ વાતઘ્ન હોવાથી વાયુનો ખાસ નાશ કરે છે. રસમાં મુખ્યત્વે કડવી એટલે તિક્ત તેમજ ગુણમાં ઉષ્ણ હોવાથી કફઘ્ન છે. આ રીતે તેમાં ત્રિદોષશામકતા રહેલી છે.

સુગંધી વાળો

उदीच्यं निर्वापणीयदीपनीयपाचनीय

यच्छर्घतिसारहराणाम् ।

દાહને શાંત કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન કરનાર તેમજ ઊલટી અને ઝાડા મટાડનારાં દ્રવ્યોમાં સુગંધીવાળો શ્રેષ્ઠ છે.

चरक सूत्र, अ. २५-४९

વાળાના બે પ્રકાર કાળો વાળો અને પીળો વાળો. તેમાંથી ઉપરોક્ત ગુણ પીળા વાળામાં વધુ છે. 'વાલક' શબ્દ ઉપરથી 'વાળો' શબ્દ અપભ્રંશ થયેલો છે. 'વીરણમૂલમ્' પણ તેનો સંસ્કૃત પર્યાય હોવાથી 'વીરણવાળો' નામ પ્રચલિત થયું હોવું જોઈએ. ઉશીર, અભય, વીરભદ્ર, અમૃણાલ જેવાં મધુર નામ પણ વાળાને મળેલાં છે. હિન્દીમાં 'વાલા' કરતાં 'ખસ' શબ્દ વધુ પ્રચલિત છે. ઉનાળામાં સર્વત્ર બંધાતી ખસની ટટ્ટી — વાળાની સાદડી પાછળ પણ વાળાની સુગંધ દ્વારા હવાશુદ્ધિ કરવાનો, અરુચિ, ઊલટી, ઝાડા અને કોલેરા જેવા રોગો રોકવાનો અને દાહ, તૃષ્ણા, લૂ વગેરેનો નિવારણ કરવાનો હેતુ છે. વાળો ઉનાળાનું ઘણું આગળ પડતું ઔષધ પણ છે.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં દર્શાવેલ તેની શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ આ રીતે થઈ શકે :

૭૮ * સર્વોત્તમ ઔષધો

નિર્વાપણીય :

દાહને શાંત કરનારાં દ્રવ્યોમાં વાળો શ્રેષ્ઠ છે. વાળો રસમાં મધુર અને કડવો તેમજ ગુણમાં શીતળ હોવાથી તે પરં પિત્તશામક છે. ગ્રીષ્મ-શરદમાં પિત્ત વધે ત્યારે કે શરીરમાં પિત્ત સંચિત થાય ત્યારે સર્વાંગમાં, એકાંગમાં કે આંતર-બાહ્ય દાહ થતો હોય છે તેમાં આંતર-બાહ્ય રૂપે આ પ્રમાણે વાળો યોજવો :

૧. પાણી ઉકાળતી વખતે સ્વચ્છ વાળાની પોટલી મૂકવી અને અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યારે ગાળીને માટલીમાં ઠંડું કરવું. અથવા પાણી ઠંડું કરવા મૂક્યું હોય તેમાં પોટલી મૂકી રાખવી. પીવા, અંગ પર રેડવા માટે કે સ્નાન માટે પણ આવું ઉશીર જળ યોજી શકાય.

૨. ઉશીરમાંથી બનાવેલ શરબત (ઉશીરપાનક) તૈયાર મળતું હોય છે તેનો આવશ્યકતાનુસાર ઉપયોગ કરવો.

૩. વાળાનું તાજું ચૂર્ણ ૧થી ૨ ગ્રામ દૂધ સાથે કે ઘી-ખાંડ સાથે દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત લેવું.

૪. જ્યાં દાહ થતો હોય ત્યાં વાળાનું બારીક ચૂર્ણ ઘી સાથે મેળવીને વારંવાર પ્રલેપ (આછો લેપ) કરવો.

દીપનીય :

દીપનીય એટલે ભૂખ લગાડનાર. વાળો કડવો, હળવો અને પાચક હોવાથી ભૂખ પણ લગાડે છે. તેનો ઉપયોગ આ રીતે કરવો :

૧. ઝાડા, ઊલટી, કોલેરા, કમળો, તાવ જેવા રોગ મટ્યા પછી પણ તુરત ભૂખ નથી લાગતી ત્યારે વાળાનો

ઉકાળો લીંબુનો રસ મેળવીને કે વરિયાળીનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવો.

૨. ઉનાળામાં તાપને કારણે ભૂખ ન લાગતી હોય ત્યારે વાળાનું શરબત પીવું અથવા ઉશીરાસવ ૧-૧ ચમચો લેવો. તેનામાં કડવો રસ, લઘુ ગુણ અને સુગંધ હોવાથી રુચિકારક અને અગ્નિપ્રદીપક છે.

૩. કફજન્ય રોગો હોય અને વ્યક્તિની કફપ્રકૃતિ હોય ત્યારે આદુંનો રસ કે વરિયાળીનું ચૂર્ણ મેળવીને વાળાનો ઉકાળો આપવો.

પાયનીય :

વાળો ખોરાકનું પાયન કરાવે છે અને અપચો દૂર કરે છે. વાળો લઘુ અને કડવો હોવાથી આ કાર્ય સહજ કરે છે. અજીર્ણ દૂર કરવા વાળાનો ઉપયોગ આ રીતે કરવો :

૧. જમ્યા બાદ અર્ધો કપ ઉશીરાસવ આપવો.

૨. અજીર્ણના દરદીએ વાળો નાખીને ગરમ કરેલ પાણી પીવાનું રાખવું.

૩. વાળાનો ઉકાળો પીવો અથવા તેનું એક ચમચી ચૂર્ણ સવાર-સાંજ લેવું.

છર્દિહરાણામ્ :

ઊલટી મટાડનારાં દ્રવ્યોમાં વાળો શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. કપૂરકાયલીનો પર્યાય 'છર્દિરિપુ' છે તેમ આ વાળાને પણ 'છર્દિશત્રુ' કહી શકાય. સ્તંભન અને છર્દિનિગ્રહણ ગુણથી અને શીત તેમજ સુગંધી હોવાથી વાળો ઊલટીને મટાડે છે.

૧. વાળાનું ૧-૨ ગ્રામ બારીક ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને

વારંવાર ચટાડવું.

૨. વાળો, કપૂરકાયલી અને લીંડીપીપરનું સમભાગ બારીક ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી દરેક જાતની ઊલટી શમે છે.

૩. દરદીની આસપાસ સુગંધી વાળાની ભીની સાદડી (ખસ ટટ્ટી) લટકાવી રાખવી. વાળો સૂંઘવો એ પણ ઊલટી બંધ કરવાનો બાહ્ય ઉપચાર છે.

અતિસારહરાણામ્ :

ઝાડાને મટાડનારાં દ્રવ્યોમાં વાળો શ્રેષ્ઠ છે, અને તે કડવો અને ઠંડો હોવાથી પિત્તાતિસાર અને રક્તાતિસાર મટાડે છે. મધુર હોવાથી વાયુના, અને લઘુ હોવાથી કફના ઝાડા મટાડે છે. સ્તંભન ગુણ તેમાં ખાસ અસરકારક બને છે. અતિસારમાં વાળો આ રીતે વાપરવો :

૧. રક્તાતિસાર : બાળકોને કે મોટાને લોહીના ઝાડા થયા હોય તેમાં વાળાનું ૧/૨થી ૨ ગ્રામ ચૂર્ણ બકરીનું દૂધ, બકરીના દૂધની મોળી છાશ, દાડમનો રસ કે મધ સાથે આપવું.

૨. પિત્તાતિસાર : ઉપર પ્રમાણે.

૩. વાતાતિસાર : વાયુના ઝાડામાં બીલાનો ગર્ભ અને સૂંઠ મેળવીને વાળાનું ચૂર્ણ ખાટી-ઘાટી છાશ (તક) કે દહીંમાં આપવું.

૪. કફાતિસાર : કફજન્ય ઝાડા થયા હોય તેમાં તેનું ચૂર્ણ સૂંઠનું ચૂર્ણ મેળવીને છાશ સાથે આપવું અથવા સૂંઠ અને વાળાનો ઉકાળો દિવસમાં ત્રણ-ચાર વખત આપવો.

૨૫

હરડે

હરીતકી પથ્યાનામ્ ।

હરડે તમામ પથ્ય દ્રવ્યોમાં સર્વોત્તમ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

આયુર્વેદે અગણિત આહારદ્રવ્યો અને ઔષધદ્રવ્યોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં તેણે હરડેનાં ગુણગાન મન મૂકીને ગાયાં છે. ચરકસંહિતાકારે તેના સૂત્રસ્થાનના પચીસમા અધ્યાયમાં

૮૨ * સર્વોત્તમ ઔષધો

‘હરીતકી પથ્યાનામ્’ – તમામ પથ્ય દ્રવ્યોમાં હરડે શ્રેષ્ઠ છે તેમ કહીને તેને ઘણું ઊંચું સ્થાન આપી દીધું છે.

‘અષ્ટાંગહૃદય’માં આહારવિષયક વાતો કરતાં મહર્ષિ વાગ્ભટ્ટે સ્વસ્થ મનુષ્યે રોજ કયાં આહારદ્રવ્યો ખાવાં જોઈએ તેની યાદીમાં શાલી ચોખા, સાઠી ચોખા, ઘઉં, જવ, જાંગલ પ્રદેશનું માંસ, જીવંતી-ખરખોડીની ભાજી, કુમળા મૂળા, પરવળ, હરડે, આમળાં, કાળી સૂકી દ્રાક્ષ, મગ, સાકર એટલાં જ નામ આપેલ છે. એનો અર્થ એ થયો કે અહીં યાદી આપેલ નિત્યપથ્ય કે સદાપથ્ય દ્રવ્યોમાં હરડે પથ્યતમ છે.

ક્ષય, સગર્ભાવસ્થા, અતિ પિત્ત, રક્તસ્રાવ, થાક, નવજ્વર વગેરેમાં જ્યાં હરડે અપથ્ય કહી છે તે સિવાય તમામ રોગોમાં કે સ્વસ્થ અવસ્થામાં હરડે સદાપથ્ય માનીને સેવન કરવા જેવી છે. ‘પથ્ય’ શબ્દનો અર્થ કરતાં આયુર્વેદ કહે છે, ‘પથ્યત્વાત્ ધાતુનાં પથ્યા – સાતેય ધાતુઓને અનુકૂળ હોય તે પથ્ય.’ પથ્યનો બીજો અર્થ પણ આ પ્રમાણે છે. ‘પથ’ એટલે માર્ગ અથવા શરીરમાં રહેલા અસંખ્ય સ્રોત. આ તમામ સૂક્ષ્મ સ્રોતો માટે અનુકૂળ તે પથ્ય. હરડે સાતેય ધાતુને અનુકૂળ છે એટલું જ નહીં શરીરના તમામેતમામ સ્રોતને શુદ્ધ રાખીને રોગ સામે રક્ષણ આપે છે. સ્રોતસૂના અભ્યાસીઓ કહે છે કે શરીરના સ્રોત શુદ્ધ રહે તો તંદુરસ્તી કાયમ જળવાઈ રહે છે અને જેને સ્રોતોમાં અવરોધ થવાથી માંદગી આવી હોય તેને તેની શુદ્ધિ થયા વિના સારું થતું જ નથી.

અજ્ઞાનવશ કે પૂર્વગ્રહવશ હરડે ખાવાનો વિરોધ કરનારે હરડે માત્ર મળશુદ્ધિ કરનારું ઔષધ છે તે ખ્યાલ છોડીને

અનેક ગુણવાળું મહાન ઔષધ છે તે જાણી લેવું જરૂરી છે.
એ જાણવા નીચેનો શ્લોક સહાયક થશે :

મમ સત્યપ્રતિજ્ઞેયં પૂયં શ્રુણુત પંડિતઃ ।

પથ્યાયા સદૃશં કિંચિત્ કુત્રચિત્ નૈવવિદ્યતે ॥

— વૈદ્ય મનોરમા

‘હે પંડિતો ! તમે મારી આ સત્યપ્રતિજ્ઞા સાંભળો કે
હરડે જેવું એકેય પથ્ય ઔષધ આ જગતમાં નથી.’

અષ્ટાંગહૃદયના કર્તા મહાવૈદ્ય વાગ્ભટ્ટે સર્વ રોગોને
હરનારી હરડેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે :

હરણાત્ સર્વરોગાણાં યાસાં ઉક્તા હરીતકી ।

‘એ બધા જ રોગને મટાડે છે તેથી તેને હરીતકી
કહેવામાં આવે છે.’

હરડે બધા જ રોગને મટાડનારી અને કફ તેમજ વાયુના
રોગને મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી માંદા માટે તો તે સદાપથ્ય
છે. સાજા માટે સદાપથ્ય એટલા માટે છે કે તે લગભગ
ત્રિદોષશામક જેવા ગુણ ધરાવે છે. તે કઢી કબજિયાત થવા
દેતી નથી. ભૂખ લગાડે છે ને પાચન કરાવે છે. તે રસાયન
હોવાથી પણ સર્વ રોગને મટાડે છે અને ઘડપણ આવવા દેતી
નથી. વયસ્થાપન હોવાથી યૌવનને સદા ટકાવી રાખે છે.
આયુષ્યવર્ધક, આરોગ્યવર્ધક, મેઘાવર્ધક, ઈન્દ્રિયબલપ્રદ,
પૌષ્ટિક તેમ જ આંખો માટે સદા હિતકર છે. હું ઘણીવાર
હસતાં હસતાં હરડે ને ‘હર-ડે’ કે ‘એવરી-ડે’ કહું છું. પરમ
પથ્ય હોવાથી તેનું સેવન સદા કરવા જેવું છે.

૨૬

હિંગ

હિંગુનિર્યાસ છેદનીયદીપનીયભેદની

યાનુ લોમિકવાતકફપ્રશમનાનામ્ ।

છેદનીય, દીપનીય, ભેદનીય,
અનુલોમિક તેમજ વાત-કફશામક ઔષધોમાં
હિંગ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

ચરક સૂત્ર, અ. ૨૫-૪૧

સાચી હિંગ (રસ હિંગ)ને આયુર્વેદનું, રસોડાનું

હિંગ * ૮૫

લોકભોગ્ય, ઘરગથ્થુ, રોજિંદું તેમજ ઈમર્જન્સી ઔષધ કહી શકાય. આમ તો આયુર્વેદમાં હિંગના અનેક ગુણકર્મો અને ઉપયોગ સૂચવાયા છે. પરંતુ અહીં કેવળ ચરકસંહિતામાં કહેવાયેલ ઉપરોક્ત સૂત્રને જ મુદ્દાસર જોઈશું.

(૧) છેદનીય : છેદનીય એટલે છોલનાર - છેદન કરનાર - અપતર્પણ કરનાર. દોષોનું, ઘાતુઓનું મળોનું જ્યારે અપતર્પણ કરવાનું હોય છે ત્યારે આયુર્વેદે હિંગનો સ્વતંત્ર કે યોગ રૂપે ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે. છેદનકાર્યમાં હિંગને તેનામાં રહેલાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, કટુ રસ, કટુ વિપાક, લઘુ, ભેદન, કફ્નતા વગેરે ગુણ-કર્મો સહાયક બને છે.

(૨) દીપનીય : દીપનીય એટલે જઠરાગ્નિનું પ્રદીપન કરાવનાર, ભૂખ લગાડનાર. હિંગ તીખી, લઘુ, કફ્ન, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પાચન, સારક, રુચિકર, ભેદન અને અનુલોમન વગેરે ગુણકર્મોથી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરાવવામાં સફળતા અપાવે છે. ભોજનમાં દાળ-શાક વગેરેના વધારમાં, અથાણાંમાં, પાપડ વગેરેમાં હિંગ હંમેશ યોજવા પાછળ આપણા આયુર્વેદાચાર્યોનો હેતુ હિંગનો દીપનીય ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્યત્વે હશે. કર્પૂરહિંગુ વટી, હિંગ્વાષ્ટક તેમજ ભૂખ લગાડનારી પ્રાયઃ તમામ દવામાં આ કારણે હિંગ યોજવામાં આવે છે.

(૩) ભેદનીય : આંતરડામાં સુકાયેલા મળને ત્વરાથી બહાર ધકેલવાની ક્રિયા. હિંગ સંચળની પેઠે જ આ ક્રિયા કરીને સુક મળ (શુષ્ક મળ)ને ધકેલે છે. બાળકો, ઘરડા, સાજાં-માંદાં સૌને કબજિયાત હોય ત્યારે હિંગ નાખેલો ખોરાક આપવો જોઈએ. ઈમર્જન્સી અવસ્થામાં મળનું ભેદન કરાવીને

બહાર કાઢવા તલતેલમાં હિંગ નાખી ગરમગરમ માત્રાબસ્તિ આપવાથી અને પેટ પર હિંગ ચોપડવાથી મળશુદ્ધિ થઈ તાત્કાલિક રાહત થાય છે.

(૪) અનુલોમિક : વાયુની નીચે તરફની એટલે કે સવળી ગતિને અનુલોમ ગતિ કહેવાય છે. હિંગનો આંતર-બાહ્ય ઉપયોગ વાયુની પ્રતિલોમ ગતિ (અવળી ગતિ)ને અનુલોમ (સવળી) કરવાનો હોઈ તેના આ ગુણને અનુલોમિક કહે છે. ગોળો, ગૅસ, ઊર્ધ્વવાયુ, આફરો, કબજિયાત, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, ઓડકાર, બગાસાં, ઉદાવર્ત, હૃદયરોગ, ઉદરશૂળ, ઉર:શૂળ, હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ વગેરે રોગો પ્રાયઃ વાયુ પ્રતિલોમ થવાથી થાય છે. આવા રોગોમાં હિંગ તાત્કાલિક સારવારના ઔષધ તરીકે અગ્રસ્થાન લઈ શકે તેવું ઔષધ છે. હિંગ (ઘીમાં શેકેલી) પિવરાવવાથી, હિંગવાળી દવા લેવાથી, હિંગ ચોપડવાથી, હિંગ નાખેલ તેલની પિચકારી કે નસ્ય લેવાથી કેટલીક વાર ચમત્કારિક અનુભવો થતા હોય છે.

(૫) વાતશામક : હિંગ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, અનુલોમિક વગેરે ગુણથી વાયુનું શમન કરે છે. 'ન વાતેન વિના શૂલમ્ - વાયુ વગર શૂળ નહીં' તે સૂત્ર અનુસાર શરીરમાં ક્યાંય પણ દુખાવો થાય ત્યાં આંતર કે બાહ્ય ઉપયોગમાં હિંગનો આ રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ :

૧. શિર:શૂળ : વાયુ કે કફથી શિર:શૂળ થતું હોય તેમાં કપાળે હિંગ ચોપડવી. અને હિંગને પાણી કે તેલમાં ગરમ કરી તેનું નસ્ય આપવું.

૨. દંતશૂળ : દાંત કે દાઢમાં દુખાવો થતો હોય તેમાં હિંગ દબાવવી, હિંગનું પોતું મૂકવું. તલતેલમાં હિંગ ગરમ કરી તેના કોગળા ભરવા, દાઢ બહારના ગાલ ઉપરના સ્થાને સોજો-શૂળ હોય તો હિંગનો લેપ કરવો. દંતમંજનમાં હિંગ ઉમેરવી.

૩. કર્ણશૂળ : સરસવ તેલમાં હિંગ ગરમ કરીને કાનમાં ટીપાં પાડવાં તથા કાનની આસપાસ માલિશ કરવી.

૪. સંધિશૂળ : કેડ, ઢીંચણ, ખભા વગેરે શરીરના કોઈ પણ સાંધાના દુખાવામાં (આમવાત સિવાય) સરસિયું કે તલતેલ હિંગ મેળવીને ગરમ કરી માલિશ કરવી. હિંગ અને ગૂગળની ગોળી કરીને સવારે-સાંજે-રાત્રે ગળવી.

૫. સ્નાયુશૂળ : મસલ્સ પેઈનમાં પણ ઉપર પ્રમાણે હિંગનો ઉપયોગ કરવો.

૬. ઉદરશૂળ : હિંગની ગોળી ગળાવવી. કર્પૂરહિંગુ વટી કે હિંગાષ્ટક જેવાં હિંગયુક્ત ઔષધો આપવાં અને પેટ ઉપર હિંગ ભરવી. તીવ્ર શૂળમાં દિવેલમાં હિંગ મેળવી ગરમ બસ્તિ આપવી.

(૬) વાત-કફશામક : હિંગ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, લઘુ, તીખી, છેદનીય, કટુ વિપાકી (પચે ત્યારે તીખી) વગેરે ગુણકર્મવાળી હોવાથી કફને - કફજન્ય રોગો કૃમિ, અરુચિ, આમાજીર્ણ વગેરેને મટાડે છે. હિંગ વાતશામક હોવાથી કફવાયુજન્ય શ્વાસ, ઉઘરસ, શૂળ જેવા રોગોને મટાડે છે.

વૈદ્ય શોભન વસાણી

ગુજરાત સમાચાર, શ્રી, આયુડાયજેસ્ટ, સંદેશ, ધર્મસંદેશ, સેવક, અખંડ આનંદ, નિરામય, કલ્યાણયાત્રા, માનવધર્મ, જન-કલ્યાણ, ચરક, સુશ્રુત, આરોગ્યસિન્ધુ, વૈદ્ય કલ્પતરુ, જનકલ્યાણ, બાલમિત્ર, સ્વસ્થમાનવ વગેરે સામયિકોમાં આયુર્વેદ પીરસનાર શ્રી શોભન ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વૈદ્યોમાંના એક છે. આયુર્વેદનું સાહિત્ય, ચિકિત્સા અને પ્રચારમાં એમનું નામ નોંધપાત્ર છે. તેમનાં ૧૦૦ જેટલાં પુસ્તકોમાંથી જેર તો પિવાતાં જાણી જાણી!

વૈદ્ય શોભન વસાણી

(સેટ), રોજિંદો આયુર્વેદ, ધરગથ્યુ તાત્કાલિક સારવાર, ઈમર્જન્સી બૉક્સ, રોજિંદા રોગો, આપણાં ઈમર્જન્સી ઔષધો, આમળાં, કાકડા, આરોગ્ય પ્રશ્નોત્તરી, અનુભવનું અમૃત તેમજ કાનના રોગો, ચામડીના રોગો, આરોગ્ય આપણા સૌનું, સફેદ દાગ, દિવ્ય ઔષધિ (સેટ), આરોગ્ય અને ઔષધ (સેટ), વાળની સંભાળ, વાળના રોગો, આયુર્વેદીય ઔષધો (સેટ), શિવામ્બુ-સેવન (સેટ), ઉત્તમ ઈચ્છિત સંતાન, આહાર વિવેક, રોજિંદો આહાર, ફળો: આહાર રૂપે-ઔષધરૂપે, શાકભાજી-કઠોળ: આહારરૂપે-ઔષધરૂપે, મસાલા-મુખવાસ: આહારરૂપે-ઔષધરૂપે વગેરે આયુર્વેદીય પુસ્તકો; ઉર સંવેદના, મૌનના ભણકાર, ગમતાં ગાઈ ગીત, વિરહ સહ્યો ન જાય ! (કાવ્યસંગ્રહો), અતૃપ્ત ઝંખના (નવલકથા) અને ટી.વી. તથા આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત વાર્તાલાપો તથા વિવિધ સંસ્થાઓના ઉપક્રમે ગોકવતાં તેમનાં પ્રવચનો ઘણાં લોકભોગ્ય હોય છે. કમળો, કાનના રોગો, ચામડીના રોગો, વાળના રોગો, વાળની સંભાળ, શિવામ્બુ, કૃષ્ણવિરહ (૧)(૨), વિભુવંદના, આયુર્વેદવંદના વગેરે તેમની એક-એક કલાકની કેસેટો પણ ઘણી લોકપ્રિય થયેલી છે.

‘આયુર્વેદ વિશારદ’ અને ‘આયુર્વેદાચાર્ય’ ની પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી લોકભારતીમાં અને વીમા યોજનામાં આયુર્વેદ વિભાગના સંચાલક તરીકે બાર વર્ષ સેવા આપ્યા બાદ પચીસ વર્ષથી અમદાવાદમાં સ્પેક્ટ્રમ, સર્વોદય અને હવે; હરેકૃષ્ણ કોમ્પ્લેક્સ, પ્રીતમનગર, એલીસબ્રીજમાં પોતાનું ચિકિત્સાલય ચલાવે છે.

આવરણુ : દીપક પ્રિન્ટરી, રાયપુર, અમદાવાદ.